

Mehmet Sıdık Özalp

Dr. Öğr. Üyesi, Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâğati Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric
Nevşehir/Turkey
sozalp65@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4260-6989

Makale Bilgileri

Makale Türü: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi: 06.04.2022

Kabul Tarihi: 31.05.2022

Yayın Tarihi: 15.06.2022

Yayın Sezonu: Haziran/June 2022

DOI: <https://doi.org/10.54958/iad.1099672>

Atıf/Citation: Mehmet Sıdık Özalp. "Arap Belâgat Literatürü = The Literature of Arab Rhetoric". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2022), 111-137. <https://doi.org/10.54958/iad.1099672>

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Arap Belâgat Literatürü

Öz

Kökleri kadim medeniyetlere dayandırılan Arap belâgat ilmi; Câhiliyye, İslam'ın ilk dönemleri ve Emevî Devleti süresince şiir ve hitâbet gibi doğal mecralarla toplum nezdinde varlığını sürdürmüştür. Abbâsî Devleti'nin kuruluşuyla Arap belâgat ilmi de farklı medeniyetlerin etkileşimleri sonucunda değişik kaynaklardan beslenmek üzere gelişmeye devam etmiştir. İslâm ve Arap devletlerinin sınırları genişlemesiyle beraber farklı coğrafya ve medeniyetlere göre Arap belâgat ilminde değişik akımlar ortaya çıkmıştır. Hicri yedinci yüzyıla geldiğinde belâgat ilmi, Sekkâkî'nin dil ilimlerini ihtiva eden Miftâhu'l-'ulûm isimli eseriyle; meânî, beyân ve bedî olmak üzere üç değişik ilme ayrılarak, oluşum sürecini tamamlamıştır. Sekkâkî'ye kadar dikey bir şekilde yükselişini sürdüren belâgat ilmî, Sekkâkî'nin bu eseriyle yükselişini tamamlamış olup yatay olarak gelişimini devam ettirmiştir. Bu süreçte Ferrâ'dan (ö. 207/822) Me'ânicî'ye (ö. 990/1582) kadar Arap edebî tenkit ve belâgat alanlarında yetkin âlimler tarafından çok sayıda eser, şerh, telhîs ve haşiyeler kaleme alınmıştır. Bu bağlamda bu âlimler, belâgat ilminin oluşum, yükseliş ve genişleme süreçlerinde etkin bir şekilde rol oynamışlardır. Bu çerçevede belâgat alanında zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu münasebetle alanda oluşturulan söz konusu literatür, tarafımızca incelenmek üzere çalışmanın konusu yapılmıştır. Çalışmaya başlamadan önce, giriş kısmında ülkemizde yapılmış benzer çalışmalara değinmek üzere çalışmanın ayrıt edici özellikleri açıklanmıştır. Ayrıca belâgat sözcüğünün lügavî ve istilâhî tanımları da yapılmıştır. Belâgat alanında kaleme alınan eserler tanıtılırken, yazarları hakkında da gerekli ve önemli bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Böylece Arap belâgat ilminde literatür taraması yapmak isteyenler için bir rehber mahiyetinde olması hedeflenmiştir. Çalışmamızın konusu olan Arap belâgat literatürü; Kur'an Etrafında Yapılan

Çalışmalar, Dil ve Edebî Alanında Yapılan Çalışmalar, Edebî Tenkit Alanında Yapılan Çalışmalar, Doğrudan Belâgat Alanında Yapılan Çalışmalar ve Diğer Çalışmalar olmak üzere beş ayrı kategoride incelenmiştir. Literatür incelemesinden sonra, konunun özetlenerek sonuç kısmına yazılmasıyla çalışma bitirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Arap Edebiyatı, Belâgat, Belâgat Literatürü, Meânî, Beyân, Bedî'

The Literature of Arab Rhetoric

Abstract

The science of Arabic eloquence, which dates back to ancient civilizations, maintained its existence in front on the society with natural channels such as poetry and eloquence areas during the Jahiliyya and early periods of Islam and the Umayyad state. With the establishment of the Abbasid state, as well the Arabic eloquence keepin to evolving as feeding from different sources due to the interactions of different civilizations. With the expansion of the borders of the Islamic and Arab states, different schols have emerged in Arabic rhetoric according to different geographies and civilizations. By the seventh century of Hijri, the science of eloquence was divided into three different sciences, namely meânî, beyân and bedî, with Sekkaki's work called Miftâhu'l-'ulûm, which includes linguistics. so the science of eloquence was completed its formation process. The science of eloquence, which continued to rise vertically until Sekkaki, completed its rise with this work of Sekkaki and continued its development horizontally. From Ferrâ (d. 207/822) to Me'ânicî (d. 990/1582) in this process a lot of works, interpretations, footnotes and summaries were written by competent scholars in the fields of Arabic literary criticism and rhetoric. In this context, these scholars played an active role in the formation, rise and expansion processes of the science of eloquence. In this way, a rich literature has arise in the field of eloquence. For this reason, the aforementioned literature, which was created in the field, was made the subject of this study to be examined. Before starting the study, similar studies conducted in our country were mentioned in the introduction and the distinctive features of this study were also pointed out. In addition, the dictionary and term definitions of the word belagah are explained. While the works written in the field of eloquence were introduced, necessary and important information about their authors was tried to be conveyed. Thus, it is aimed that this study will be a guide for those who want to search the Arab eloquence literature. The Arab eloquence literature which is the subject of our study were examined in five different categories as Studies done around the Qur'an, studies in the field of language and literature, studies in the field of literary criticism, studies directdone in the field of eloquence and other studies.

Keywords: The Arab Literature, The Eloquence, The Eloquence Literature, The Meânî, The Bayân, The Bedî'

Giriş

Câhiliyye döneminde şairler bazı konu ve olaylar hakkında görüşlerini şiir ile aktarmak üzere eleştirinin temel taşlarını döşemişlerdir. Böylece panayırlarda şairler arasında yarışmalar düzenlenmiş ve hatipler de etkili konuşmalar yapmıştır. Bu minvalde eleştiri ve belâgat tohumları atılmıştır. Böylece Arap belâgatı doğal ve yalın olarak sahneye çıkmıştır. Bir iki asır içerisinde belâgat kuralları tespit edilerek,

belli bir sistem dâhilinde tekâmülünü tamamlamıştır. Bu süreçte Arap belâgat alanında önemli âlimler eserler kaleme alarak, bu ilmin gelişmesinde katkıda bulunmuşlardır. Bu şekilde Belâgat alanında geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu münasebetle alanda oluşturulan söz konusu literatür, tarafımızca incelenmek üzere çalışma konusu yapılmıştır. Böylece alanda kaynak taramasını yapmak isteyenler için bir rehber mesabesine olması umulmuştur. Bilindiği üzere Kenan Demirayak, Arap İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi çalışması altında belâgat kaynaklarına yer verdiği gibi İsmail Güler editörlüğünde yapılan Dil ilimleri çalışması altında da Taşdelen tarafında Belâgat bölümü yazılmıştır. Demirayak tarafından yapılanın, İslam medeniyetine ait tüm dil ilimlerini kapsayan geniş bir çalışma olduğundan, belâgat kaynaklarının bir kısmına yer verilmemiştir. Ayrıca bu çalışmada müellifler hakkında da gerekli bilgiler aktarılmamıştır. Taşdelen'in çalışması da bir kaynak ve müellif rehberi olmayıp, belâgat gelişimi ve içeriğine yoğunlaşmıştır. Bizim çalışmamız ise sadece belâgat kaynak ve müelliflerini sistematik bir şekilde ele alıp, alan çalışanlarının hizmetine sunulmuştur.

1. Belâgat Sözcüğünün Lügavî ve İstilâhî Tanımı

Sözlüklerde *ulaşmak*, *ulaştırmak*, *hedefe varmak* gibi anlamlarda kullanılan belâgat,¹ bir disiplin olarak ise kastedilen ifadeyi, estetik bir biçimde ortama uygun bir şekilde muhataba iletme sanatıdır.²

2. Kur'ân Etrafında Yapılan Çalışmalar

Kur'ân'daki sözcüklerle bu sözcüklerden anlaşılan eşya, sıfat ve eylemler üzerinde idrak ederek bunların bir bölümü oldukça açık (muhkem), bir bölümü ise müphem (müteşâbih) olduğunu fark eden âlimler,³ i'câzu'l-Kur'ân alanında telifler kaleme almaya başladılar. Biz burada bu kapsamda belâgat alanında yazılmış eserleri aktarmaya çalışacağız.

2.1. Me'âni'l-Kur'ân

Ferrâ'nın (ö. 207/822)⁴ kaleme aldığı *Me'âni'l-Kur'ân*, Kur'ân i'câzu konusunda yazılan ilk eserlerden biridir. O, özellikle âyetleri nahiv açısından incelediğini ve nahiv ile sarf ilimleri çerçevesinde yorumlamalar yaptığını ifade etmiştir. Çok sayıda

¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, nşr. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/161.

² Mehmet Sıdkı Özalp, *Bedruddîn b. Mâlik ve Belâgat İlmindeki Yeri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 57.

³ Hulusi Kılıç, "Belâgat, Edebiyat kaideleri ve edebî sanatlarla ilgili me'âni, beyân ve bed'i içine alan ilim dalı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/381.

⁴ Ferrâ olarak bilinen Yahya b. Ziyâd Ebû Zekeriyâ, Kisâî'nin (ö. 189/805) hocasıdır. Küfelilerin en başarılı ismi olan Ferrâ, nahiv ve lügat alanında *Me'âni'l-Kur'ân*'nin da dâhil olduğu eserler yazmıştır. O, 207/822 tarihinde Mekke yolunda vefat etmiştir. Bkz. Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb Feyrûzâbâdî, *el-Bulga fî terâcîmi e'immti'n-nâhiv ve'l-luga*, nşr. Muhammed el-Mısrî, (Dimaşk: Dâru Se'duddîn Li't-Tebâ'a ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1421/2000), 1/313.

kadim Arap şiiirlerini delil olarak sunan Ferrâ', teşbîh, mesel, kinâye, mecâz ve istiâre gibi belagat konularına da yer vermiştir.⁵

2.2. Mecâzu'l-Kur'ân

Ferrâ'nın çağdaşı olan Ma'mer b. Musennâ (ö. 208/823),⁶ *Mecâzu'l-Kur'ân* isimli eserinde *mecâz* kavramını dile getiren ilk şahsiyet olmuştur. O, tefsirinde Kur'an *mecâzını* belâgat açısından değil, Kur'an'ının bazı ayetlerinin tevlini araştırmak için kullanmıştır. Bununla beraber O, eserinde beyân üsluplarından *teşbîh*, *istiâre*, *kinâye* ile *zikir*, *hazf*, *iltifât*, *takdîm* ve *te'hîr* gibi manevi manaları ifade eden bazı nahiv tabirlerine değinmiştir.⁷

2.3. Nazmu'l-Kur'ân

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1228), Câhiz'in (ö. 255/869) kaleme aldığı eserleri zikrederken, *Nazmu'l-Kur'ân* isminde bir telifinin olduğunu ve bu telifin de üç ayrı nüshasının bulunduğunu belirtmiştir.⁸

Bâkîllânî (ö. 403/1212), Câhiz'in Kur'ân nazmı alanında bir eser yazdığını fakat söz konusu eserinde, muğlak olan konuların çoğunu açığa kavuşturmadığı gibi önceki kelimcilerden farklı olarak bir katkı da sunmadığını dile getirmiştir.⁹

İ'câzu'l-Kur'ân muhakkiki Sakr (ö. 1410/1989), Câhiz'in *Nazmu'l-Kur'ân*'ı, günümüze ulaşmayan eserlerden olduğunu beyan etmiştir.¹⁰

Eser bize ulaşmamışsa da başlıklarından Câhiz'in, Kur'an *i'câzının* temelinde nazmın bulunduğu görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Câhiz'in kendisi de Kur'an nazmını ve telifindeki mümtazlığını delillendirmek amacıyla bir telif yaptığını belirtmiştir.¹¹

⁵ İsmail Güler (ed.), *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 235.

⁶ Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musennâ, 110/728 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Dönemin Arap kadim tarihi ve dillerini en iyi bilen şahsiyetti. Hariciye mezhebine bağlı olduğundan muasırları nezdinde tenkit edilerek kabul görülmemiştir. 207-213/822-828 tarihleri arasında vefat ettiği hakkında farklı görüşler bulunur. Bkz. Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâs-îl-Arabî/ilmu'l-luğa*, çev. Mustafa Arfa (b.y: Câmî'etu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1408/1988), 1/111-112.

⁷ Abdulazîz el-Atfîk, *Fî'l-belâgati'l-Arabiyye ilmu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1405/1985), 8-9.

⁸ Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 5/2118.

⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, nşr. Seyid Ahmed Sakr (Kahire: Dâru'l-'Me'ârif, 1374/1954), 1/6.

¹⁰ Bâkîllânî, *İ'câzu'l-Kur'ân (Mukaddimetu'l-Muhakkik)*, 1/38; Muhammed Rifat Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga ve i'câzi'l-Kur'ani'l-Kerim* (Dubai: el-Mesâhim, 2007), 64.

¹¹ Güler, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 238; Mâzin el-Mubârek, *el-Mûcez fi târihi'l-belâga* (b.y: Dâru'l-Fikir, ts.), 42-43; Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbu'l-kayevân*, nşr. Abdusselâm Muhammed Harun, (Mısır: Mektebetu ve Matba'atu Mustafa el-Bâbî, 1384/1965), 1/9.

2.4. Te'vîl-u Muşkı'l-Kur'ân

İbn-u Kuteybe (ö. 276/889),¹² bu eserde, belâgatın konularından icâz, itnâb, hazf ve tekrar gibi konuları ele aldığını, *Edeb-u'l-Kâtib* adlı eserinde, “*Duruma göre konuşulmalıdır. Eğer bütün konumlarda icâz tercih edilseydi, Allah-u Teâlâ, Kur'an'da sadece icâz kullanacaktı. Fakat Allah-u Teâlâ, bunu yapmamıştır. Bunun yerine bazen tevkîd için uzatma, bazen icâz için hazf ve bazen de anlaşılacak için tekrar yapmıştır. Bu durumların gerekçelerini Te'vîl-u muşkı'l-Kur'ân eserimde incelenmiştir.*” şeklinde dile getirmiştir.¹³

Te'vîl-u muşkı'l-Kur'ân Muhakkiki Sakr, İbn Kuteybe'nin, *Edeb-u'l-kâtib*, Te'vîl-u muhtelifi'l-Hadis”, el-Envâ', ve Garib-u'l-Kur'ân eserlerinde, Te'vîl-u muşkı'l-Kur'ân'a işaret ettiğini belirtmiştir.¹⁴

Yalar, Abdulfettâh Lâşîn ve Bedevî'den (ö. 1420/2000) naklen, İbn Kuteybe'nin eserde genellikle muteşâbih ve müşkil gibi kavramları açıkladığını, bununla beraber istiâre, ihtisâr, mecâz, kinâye ve hazf gibi belâgatî kavramlarını da ele aldığını aktarmıştır.¹⁵

2.5. en-Nuket fi i'câzı'l-Kur'ân

Tabâne'ye (ö. 1420/2000) göre belâgat ve beyân ilimlerine ciddi bir şekilde dayanarak Kur'ân ekseninde yapılan önemli çalışmalardan birinin Rummânî'nin (ö. 384/994) *en-Nuket fi i'câzı'l-Kur'ân* eseri olduğunu söylemiştir. O, eserin belâgat ve i'câzı'l-Kur'an alanının ana kaynaklarından olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Rummânî'nin, eserde işlediği ana temanın, belâgatı *en üst*, *orta* ve *en alt* seviyelere ayırmak suretiyle Kur'an i'câzını ispatlamaya yönelik olduğunu vurgulamıştır.¹⁶

¹² Seçkin edîblerden Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, 213/828 tarihinde Bağdat'ta doğup, Küfe'de ikamet etmiştir. Bir ara Dînever valiliğini de yapmıştır. *Muşkilu'l-Kur'ân ve Edebu'l-kâtib* gibi çok miktarda önemli eser yazan İbn Kuteybe, 276/889 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. İbn-u'n-Nedîm (ö. 385/995) ise İbn Kuteybe'nin, Küfe'de doğduğunu, 270 yılında vefat ettiğini, rivayetlerinde sadık olduğunu, Lügat, nahiv, garibu'l-Kur'ân, şiir ve fıkıh alanlarında âlim olduğunu belirtmiştir. O, içinde *eş-Şîru ve ş-su'arâ* eserinin de bulunduğu çok sayıda kitap yazdığını dile getirmiştir. Bkz. Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâfîn, 2002), 4/137; Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Edebu'l-kâtib (Mukaddimetu'l-muhakkik)*, nşr. Muhammed ed-Dâlî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.), 7-10; Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlu muşkilu'l-Kur'ân*, nşr. Seyid Ahmed Sakr (b.y: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 2-76; Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Nedîm, *el-Fihrist fi ahbârî'l-ulemâ'i'l-musannifîn mine'l-kudemâ ve'l-muhaddisîn ve esmâi kutubihim*, nşr. Ridâ b. Ali (Tahran: y.y, 1391/1971), 85-86; Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset*, çev. Kadir Erbil (Samsun: Ma'ruf Yayınları, 2017), 19-20.

¹³ İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, 19.

¹⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlu muşkilu'l-Kur'ân (Mukaddimetu'l-muhakkik)*, 29.

¹⁵ Mehmet Yalar, *el-Hatîb el-Kazvîni ve Belâgat ilmindeki Yeri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 44; Bedevî Tabâne, *el-Beyânu'l-Arabî dirâsetun fi tatavvuri'l-fikretî'l-belâgiyye 'inda'l-Arab ve menâhicihâ ve mesâdirihâ'l-kubrâ* (Riyad: Dâru'r-Rifâ'î-Cidde: Dâru'l-Menâre, 1408/1988), 33/37.

¹⁶ Tabâne, *el-Beyânu'l-Arabî*, 49.

Şevkî Dayf (ö. 2005) da Rummânî'nin, belâgat konularına yeni eklemeler yaptığı, bazı kavramlarının tanımlarına son şeklini verdiği ve estetik bir şekilde konularına ayırdığını belirtmiştir.¹⁷

2.6. İ'câzu'l-Kur'ân

Yalar, Tabâne'den naklen, Bâkılânî'nin, bu eserde, bazı i'câz yönlerini anlattığını, genellikle Kur'ân i'câzını tanımanın aracı olarak bir takım bedî' çeşitlerine de yer verdiğini belirtmiştir.¹⁸

Muhammed Rifat Zencîr, Bâkılânî'nin, "münkirlerin karalamalarına reddiye olsun diye değil, Kur'ân i'câzını açıklamak amacıyla bu eseri yazdım" dediğini dile getirmiştir.¹⁹

2.7. Telhîsu'l-beyân fî mecâzâtı'l-Kur'ân

Yalar, Tabâne'den naklen, Radî'nin (ö. 406/1015)²⁰ *Telhîsu'l-beyân'da* sadece Kur'ân'daki mecâzlar üzerinde durduğunu belirtmiştir.²¹

Zencîr ise yazarın, zorlamalardan uzak kalarak, özlü cümleler kurmaktan yana durduğu gibi kolay ve anlaşılır bir üsluba da sahip olduğunu açıklamıştır. Ayrıca Zencîr, Radî'nin *Telhîsu'l-beyân'ı* Kur'an belâgatıyla ilgilenen kaynaklar arasında önemli bir yere sahip olduğuna dikkat çekmiştir.²²

3. Dil ve Edebî Alanında Yapılan Çalışmalar

Bu alanda yazılan eserlerin çoğu, edebî zevk ve sanat prensipleri dikkate alınmak üzere Arapçanın yoğun olarak konuşulduğu coğrafyalarda tasnif edilmiştir. Bu münasebetle şerh, hâşiye ve yorumlara gereksinim duyulmadan anlaşılmaları nispeten daha kolaydır. Klasik ve modern kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserleri tanıtmaya çalışacağız.

3.1. el-Kitâb

Belâgat ilminin, Kur'ân i'câzıyla sıkı bir irtibat halinde olduğu gibi lûgat, edeb ve eleştiri disiplinleriyle de bağlantısı vardır. Bu bağlamda Sîbeveyhi (ö. 180/796), *el-Kitâb'da*, sonradan belâgat kapsamına girecek çok sayıda konuya değinmiştir. Günümüzde *nahiv* olarak bildiğimiz ilim, o dönemde henüz Arap dil ilimlerinden bağımsız olarak ele alınmıyordu. Bu çerçevede Sîbeveyhi *el-Kitâb'ında*, sadece *nahiv* konularına değil, aynı zamanda diğer Arap dil ilimlerinden olan sarf, belâgat ve arûz gibi ilim konularına da yer vermiştir.²³

¹⁷ Şevkî Dayf, *el-Belâga tatavvur ve tarih* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1965), 107.

¹⁸ Yalar, Hatîb el-Kazvîni, 44; Tabâne, *el-Beyânu'l-Arabî*, 54-55.

¹⁹ Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 96; Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, 1/246.

²⁰ Muhammed b. Hüseyin el-Alevî, 359/970 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Babası hayattayken, *Nekâbetu'l-eşraf* vazifesine atanan Radî, *Telhîs-u'l-beyân 'an mecâzât-i'l-Kur'ân* eserinin de dâhil olduğu çok telif yapmıştır. O, 406/1015 yılında Bağdat'ta dünyadan irtihal etmiştir. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, 6/99.

²¹ Yalar, Hatîb el-Kazvîni, 44; Tabâne, *el-Beyânu'l-Arabî*, 38.

²² Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 194.

²³ Mubârek, *el-Mûceza*, 50-51.

3.2. Bîşr b. Mu'temir'in (ö. 210/825)²⁴ Sahîfesi

Yalar, belâgat tarihindeki ilk edebî makale mesabesinde kabul edilen ve edebiyatın bazı temel ilkelerini içerdiği görülen Bîşr b. Mu'temir'in sahîfesinin tamamına, *el-Beyân ve't-tebyîn'de* yer verildiğini dile getirmiştir.²⁵

Reşîd ve Ali tarafından Sahife hakkında yapılan çalışma, "*Sahîfet-u Bîşr b. Mu'temir dirâse tahlîliyye*" adıyla Tikrit'te yayınlanmıştır.²⁶

3.3. el-Beyân ve't-tebyîn ile el-Hayevân

Yalar, Tâhâ Hüseyin'den (ö. 1393/1973) naklen, bu eserlerde, dil ve edebiyatın yanı sıra, pek çok belâgat konusuna da ayrıntılı bilgilerle yer verildiğini söyledikten sonra, Câhiz'in, bu alanda eser veren ilk şahsiyet olduğu gibi yazmış olduğu eserler de belâgat alanının ilk eserleri olarak değerlendirildiğine dikkat çekmiştir.²⁷

Abdulazîz Atîk (ö. 1396/1976), Câhiz'in, önceki belâgat âlimlerinin gerek kendi çabalarıyla gerekse de Fars, Hint, Yunan veya diğer edebiyatlardan ya da Bîşr b. el-Mu'temir'den elde ettikleri ve dönemine kadar ulaşabilen belâgat bilgilerinin büyük bir kısmını, *el-Beyân ve't-tebyîn* isimli eserine aktardığını dile getirmiştir. Atîk, bunlara ek olarak Câhiz'in, *teşbîh*, *istiâre* ve *mecaz* başta olmak üzere belâgat konularıyla ilgili kendine özgü görüşleri de söz konusu esere eklediğini belirtmiştir.²⁸

Mâzin el-Mubârek ise Câhiz'in belâgat alanındaki söz konusu çabalarına rağmen, bu alanda kavramlar oluşturma ve tanımlar yapmayla ilgilenmediğine işaret ettikten sonra, Câhiz'in, Kur'ân ve Araçların konuşmalarına dayandırmak suretiyle, edebî zevki ve aklı ile doğal olarak bir belâgatçı ve edebiyatçı olduğunu vurgulamıştır. Câhiz'in, bu sıfatla metinleri açıklayarak, yorumladığını ve bu kapsamda metinlerin estetik yönlerine işaret ettiği gibi metinlerde geçen güzel ifadelerle dikkat çekmeye çalıştığını da sözlerine eklemiştir.²⁹

²⁴ Ebû Sehl Bîşr b. Mu'temir, aslen Küfelidir. Ayrıca Bağdatlı olduğu da söylenmiştir. Mutezile önderlerinden olup köle ticaretiyle uğraşıyordu. Bağdat'ta bu fırkanın riyasetini üstlenmiştir. Fakat *el-Beyân ve't-tebyîn'de*, Mutezilelerden ayrı olarak kendine özgü fikirlere sahip olduğu ve söz konusu fikirlerini, *Mu'cemu'l-fireki'l-İslâmiyye* eserinde dile getirdiği belirtilmiştir. O, 210/825 yılında vefat etmiştir. Bkz. Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânu'l-mizân*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 2/314; Ebû 'Usmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418/1998), 1/41.

²⁵ Yalar, *Hatîb el-Kazvînî*, 45; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/135.

²⁶ Aklân Abdulhâdî Reşîd-Muhammed Cevâd Ali, "*Sahîfet-u Bîşr b. Mu'temir dirâsetun tahlîliyye*", *Tikrit Üniversitesi Beşerî İlimler Dergisi* 19/12 (2012), 143-183.

²⁷ Yalar, *Hatîb el-Kazvînî*, 45; Tâhâ Hüseyin, *Mukaddimet-u Kitâbu nakdi'n-nesr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1400/1980), 1-6.

²⁸ Atîk, *Fî'l-belâgati'l-Arabiyye ilmu'l-beyân*, 10.

²⁹ Mubârek, *el-Mûcez*, 58.

3.4. el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb

Mubberred (ö. 285/899)³⁰ bu eserinde, konuşmanın kusurları, açık ve anlaşılabilirliği, meramın aktarılabilmesi ve mananın doğruluğu gibi belâgat kapsamına girebilecek konuları işlemiştir. Ayrıca, *ihtisâr-u'l-mufhim-itnâb-u'l-mufahham*, *itnâb*, *i'câz* ve *musâvât*, gibi kavramlara değinmiş ve gerçek manasının dışında kullanılan kelime ve kalıplara da yer vermiştir.³¹

Taşdelen, Mubberred'in, belâgatla ilgili birçok konuya yer vermekle beraber, teşbîhe özel bir ilgi gösterdiğini ve bu kapsamda kitabın değişik yerlerinde defalarca değinmekle yetinmeyerek, ayrı bir başlık altında da özel olarak incelediğini vurgulamıştır.³²

Söz konusu izahatlar ve belâgat ilimlerinin ayrıntılı olarak ele alınıp örneklandırılması, dönemin âlimlerinin, belâgat ilmine bakış açıları hakkında ipuçları sunmaktadır. Görüldüğü üzere eser belâgat ilminde bir etki alanı oluşturmuştur. Bu kapsamda kendi öğrencisi İbn Mu'tez de, *el-Bedî* isimli eserinde, *el-Kâmil*'den etkilenmiştir.³³

4. Edebî Tenkit Alanında Yapılan Çalışmalar

Bu başlık altında belâgat ilminde kaleme alınan ve daha fazla eleştirel yönleriyle öne çıkan eser ve yazarlarına dikkat çekmeye çalışacağız.

4.1. Cemheretu eş'ârî'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslam

Kureşî'nin (ö. 170/786)³⁴ yazmış olduğu *Cemheretu eş'ârî'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslam* isimli eseri, değerli bir edebî mukaddimeye sahiptir. Kureşî, Câhiliyye ve İslam'ın Emevî dönemlerine ait olmak üzere kırk dokuz gözde kasideyi bu eserde toplamıştır. Üstelik bu kasidelerden bazıları, sadece bu eserde rivayet edilmiştir. Böylece nadide edebî kaynaklardan olan bu eserle Arap kütüphanelerindeki önemli bir boşluk da kapanmıştır.³⁵

³⁰ Muhammed b. Yezid el-Mubberred, 210/826 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Mâzinî (ö. 247/861), Cermî (ö. 225/840) ve Sicistânî (ö. 255/869) başta olmak üzere dönemin önemli isimlerinden okumuştur. Mâzinî ve Cermî'den sonra Bağdat'ta nahiv ekolünü temsil etmiştir. *el-Kâmil* ve *el-Muktadab* başta olmak üzere çok telif yapmış ve 285/899 tarihinde dünyadan ayrılmıştır. Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 6/2678-2684; Feyrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 2/286; Abdülkerim Muhammed el-Es'ad, *el-Vesît fi tarihi'n-nahvi'l-Arabî* (Riyad: Dâru's-Şivvâf, 1992), 83-85.

³¹ Güler, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 246-247; Mubârek, *el-Mûcezz*, 61; Muhammed b. Yezid el-Mubberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1417/1997), 1/27-28.

³² Güler, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 247; Mubberred, *el-Kâmil*, 3/25.

³³ Güler, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 249.

³⁴ Zirikî, râvî ve şiir âlimlerinden Muhammed b. Ebi'l-Hattâb el-Kureşî Ebû Zeyd'in, 170/786 tarihinde doğduğunu ve *Cemheretu eş'ârî'l-Arab*'i telif ettiğini açıklamıştır. Ayrıca mutekaddimîn eserlerinde hayatıyla ilgili detaylara denk gelmediğini belirtmiştir. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, 6/114.

³⁵ Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hattâb el-Kureşî, *Cemheretu eş'ârî'l-Arab fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm* (*Mukaddimetu'l-muhakkik*), nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Mısır: Nahdat-u Mısır, ts.), 3.

4.2. Tabakâtu's-şu'arâ

Cumahî (ö. 231/846),³⁶ udebâ ve ulemânın, şiir tenkiti ve şairler hakkında söylediklerini bu eserde toplamıştır. Böylece bu bilgiler, daha sonra yazılmış çoğu eserlerin çekirdeğini oluşturmuştur. Müellifler, yerine göre eklemeler de yaparak, bilimsel bir formata dökmüşlerdir. Bu işlemi yapan edebiyatçılar, eleştiriyi ilgili notlarla yetinirken, lügat âlimleri ise derinlemesine anlamaya çalışmış ve gereçlendirmeye kafa yormuşlardır. Bu kapsamda İbn Sellâm el-Cumahî de edebî ilmi ile edebî konuları, yaşadığı dönemin ruhu gereğince kapsam, açıklama, analiz ve neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde bilimsel bir yöntemle işlemiştir.³⁷

4.3. eş-Şîru ve's-şu'arâ'

İbn-u Kuteybe, bu eseri şairler hakkında yazmıştır. Eserde şairlerden, yaşadıkları dönemlerden, sosyal konumlarından, kabile ve şiirlerindeki durumlarından, babalarının isimlerinden ve kimlerin lakap, kimlerin künyeleriyle bilindiklerinden bahsettiğini belirttiikten sonra, iyi bir hikâye ve kaliteli şiir sahibi olan şairler hakkında da bilgi verdiğini belirtmiştir. Bu kapsamda âlimlerin, mana veya lafız açısından hata ve yanlışları yönünden eleştiri getirdiği konulara da değindiğini söylemiştir. Ayrıca mutekaddimînler tarafından elde edilen ve muteahhirînler aracılığıyla aktarılanlara da yer verdiğini sözlerine eklemiştir. İbn Kuteybe, bunlara ek olarak, şiirin kısımları ve seviyelerinden bahsettiği, şiir için tercih edilen ve güzel bulunan yönleri hakkında da bilgi sunduğunu ifade etmiştir.³⁸

4.4. Kitâbu kavâ'id-i's-şîr

Dayf, Sa'leb'in (ö. 291/904)³⁹ şiirin yapı ve konularını inceleyen *Kavâ'idu's-şîr* adında küçük bir eser yazdığını ve bu kapsamda teşbîh, mübalağa, kinâye ve istiâre gibi bazı belâgat konularına temas ettiğini ifade ettikten sonra, Sa'leb'in, sözcük ile sözcükler arasındaki kombinasyon estetiğine de değindiğini belirtmiştir. Ayrıca

³⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, 139/756 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Lügat ilminde bazı eserler yazmış ancak günümüze ulaşamamışlar. Ayrıca Cumahî, *Tabakâtu's-şu'arâ* eseriyle meşhur olmuştur. Sa'leb (ö. 291/904), Sicistânî (ö. 248/862) ve oğlu Ebû Halife el-Cumahî gibi isimler, kendisinde öğrencilik yapmışlardır. O, 232/847 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Bkz. Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 1/148; Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu's-şu'arâ (Mukaddimetu'l-muhakkik)*, nşr. Taha Ahmed İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1422/2001), 14; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/146.

³⁷ Cumahî, *Tabakâtu's-şu'arâ (Mukaddimetu'l-muhakkik)*, s. 15.

³⁸ İbn-u Kuteybe, *eş-Şîru ve's-şu'arâ*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1377/1958), 1/59.

³⁹ Ahmed b. Zeyd es-Sa'leb 200/815 yılında dünyaya gelmiştir. İbnü'l-A'râbî'den (ö. 231/845) ilmini tahsil etmiştir. Lügat ve nahiv ilimlerindeki bilgilerine ek olarak, eski dönem şiirleri rivayet etme, Arap diline vakıf olma, düzgün konuşma ve güçlü bir hafızaya sahip olmakla meşhur olan Sa'leb, döneminde Küfe ve Basra ekollerinin öncülüğünü yapmıştır. Bağdat'ta yaşayıp, 291/904 yılında burada vefat etmiştir. Edeb sanatlarının çoğunda yirmiyi aşkın telif yapmasına rağmen *Kitâbu'l-fasîh*, *Kitâbu kavâ'id-i's-şîr*, *Şerh-u Dîvân-u Zühayr*, *Şerh-u Dîvân-u'l-A'sâ* ve *Kitâbu'l-emâlî* haricindekiler, günümüze ulaşamamıştır. Bkz. Corcî Zeydân, *Târîhu adâbi'l-lugati'l-Arabiyye* (Kahire: Muesseset-u Hindâvî li't-ta'limi ve's-sekâfe, ts.), 586.

Dayf, Sa'leb'in, mübalağayı, *el-İfrâtu fi'l-iğrâk*, kinayeyi, *letâfetu'l-me'nâ*, tibâkı, *mutâveretu'l-addâd* ve cinası ise *el-mutâbik* diye ele aldığını sözlerine eklemiştir.⁴⁰

Hafâcî (ö. 1427/2006), *Kavâ'id-u'ş-şî'r'in* İbn-u'l-Mu'tez'in (ö. 296/908) *el-Bedî'*nden önce telif edildiği ve bu münasebetle beyân ve bedî' alanlarında kaleme alınan ilk eser olduğunu vurgulamıştır. O, İbn-u'l-Mu'tez'in eserden etkilendiği halde kendisinden bahsetmemesini eleştirmiştir.⁴¹

4.5. Kitâbu'l-bedî'

İbn-u'l-Mu'tez, bedî' sanatının, Beşşâr b. Burd (ö. 167/784), Muslim b. Velîd (208/823) ve Ebû Nuvâs (ö. 198/814) gibi dönemin şairleri tarafından icat edilmediğini göstermek amacıyla Kur'an, lügat, hadis, sahabe ile Arap sözleri ve mutekadimîn şiirlerinde geçen bazı edebî sanatları, bu eserde sunduğunu vurgulamıştır.⁴²

Yalar, Tabâne'den naklen, yirmi sekiz belâgat konusunun işlendiğini görünen eserin, belâgat konularına dair ilk müstakil eser olma özelliğini taşıdığını ifade etmiştir.⁴³

Demirayak ise yeni ve eski şairlerin sanat bakımından karşılaştırılarak belâgat ilimleri özellikle de bedî' konularının derli toplu olarak ilk defa düzenlendiği bir eser olduğunu belirtmiştir.⁴⁴

4.6. 'İyâru'ş-şî'r

Eleştiri alanında kaleme alınan ilk eserlerden 'İyâru'ş-şî'r, İbn Tabâtabâ (ö. 322/934),⁴⁵ tarafından telif edilmiştir. İbn-u Kuteybe'nin *eş-Şî'ru ve'ş-şu'arâ'* eserinin mukaddimesiyle benzer ilişkiler barındıran 'İyâru'ş-şî'r, çok sayıda edebî, belâgat ve eleştiri konuları kapsamaktadır.⁴⁶

⁴⁰ Dayf, *el-Belâga tatavvur ve tarih*, 61.

⁴¹ Ebu'l-Abbas Ahmed es-Sa'leb, *Kavâ'id-u'ş-şî'r* (*Mukaddimetu'l-muhakkik*), nşr. Muhammed Abdulmun'im el-Hafâcî (Kahire: ed-Dâru'l-Misriyyetu'l-Lubnaniyye, 1417/1996), 55-56.

⁴² Ebu'l-Abbas Abdullah b. el-Mu'tez, *Kitâbu'l-bedî'*, nşr. İrfan Matarcî, (Beirut: Muessesetu'l-Kutubu's-Sekâfiyye, 1433/2012), 9.

⁴³ Yalar, Hatîb el-Kazvîni, 46; Tabâne, *el-Beyânu'l-Arabî*, 117-119.

⁴⁴ Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), 146.

⁴⁵ Muhammed b. Ahmed Tabâtabâ, mümtaz yeteneklere sahip bir şair olduğu kadar aynı zamanda edebî ilimler alanında da âlimdir. İsfahan'da doğan İbn Tabâtabâ, 322/934 tarihinde burada vefat etmiştir. 'İyâru'ş-şî'r isimli eserinin de dâhil olduğu bazı telifler de yapmıştır. Şiirlerinin büyük bir kısmında gazel ve edebî konuları ele almıştır. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/308.

⁴⁶ Muhammed Abdulmun'im el-Hafâcî, *Masâdiru'l-mektebeti'l-edebîyye* (Beirut: Dâru'l-Cil, 1412/1992), 48.

Şiir, şiir sanatı, mana-lafız, müvelled⁴⁷ şairlerin şiirlerinin değerlendirilmesi, teşbîh-teşbîh çeşitleri, medih-hiciv şiirlerinin yapısı, şiirin ölçüleri ve edebî çalınmalar gibi konular, eserde işlenmiştir.⁴⁸

4.7. Nakdu'ş-ş'r

Kudâme (ö. 337/948), insanların vezin, kafiye, lügat ve mana açılarından şiirle ilgilendiği ve bu alanlarda eserler yazdıklarını dile getirdikten sonra, iyi şiirlerin kötülerden ayırt etme konusuna ise kimsenin girmedığı ve diğer ilimleri iyi derecede bilenlerden bile az sayıda kişinin bu alanda doğru kararlar verebildiği için kendisinin, bu alana ilk kişi olarak bu eseri kaleme aldığına işaret etmiştir.⁴⁹

Hafâcî, önemli Arap eleştirmenlerden olan Kudâme'nin, Arap dilinde edebî tenkit hareketini, etkili bir biçimde öne çıkarttığını ve tenkit ile eleştirmenleri yeni bir bakış açısı dâhilinde yönlendirerek, asırlarca kendinden söz ettirebildiğini ifade ettikten sonra, *Nakdu'ş-ş'r* eserinin tüm Arap tenkit araştırmaların ana kaynağı haline geldiğini sözlerine eklemiştir.⁵⁰

4.8. el-Burhân fi vucûhi'l-beyân

İshak b. Veheb (ö. 335/947 sonrası?)⁵¹ tarafından yazılan bu eserde, haber, teşbîh, remz, vahiy, istiâre, meseller, lugazlar, hazf, mubâlağa, takdîm-te'hîr, yazım kombinasyonları vb. değişik belâgat konuları işlenmiştir.⁵²

Daha önce *Nakdu'nesir* ismiyle Kudâme'nin eseri olarak meşhur olmuş ve Kudâme adına neşredilmiştir. Abdulkadir tarafından kaleme alınıp 1368/1948 tarihinde Dimaşk'ta yayınlanan makalede yer aldıktan sonra, telifin, Kudâme'ye ait olmadığı gibi adının da *Nakdu'nesir* olmadığı anlaşılmıştır. Böylece İshak b. Veheb'in yazdığı *el-Burhân fi vucûh-i'l-beyân* eserinin bir bölümü olduğu ortaya çıkmıştır.⁵³

⁴⁷ Arap olmamakla beraber Araplar içinde doğup büyüyen ve onların gelenek ile göreneklerine göre yetişenlere *Müvelled* denir. Bu kapsamda *Müvelled şairler* de köken olarak Arap olmayan şairler için kullanılan bir kavramdır. Bkz. Mahmûd b. 'Umer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, nşr. Muhammed Bâsil 'uyûnu's-sûd (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiye, 1419/1998), 2/353-354.

⁴⁸ Demirayak, *Arap-İslam Literatür Bilgisi*, 159; Hafâcî, *Masâdiru'l-mektebeti'l-edebiyeye*, 48-55.

⁴⁹ Kudâme b. Cafer, *Kitâbu nakd-u'ş-ş'r* (İstanbul: Matbaatu'l-Cevâib, 1302/1884), 2-3.

⁵⁰ Hafâcî, *Masâdiru'l-mektebeti'l-edebiyeye*, 56.

⁵¹ İshak b. İbrahim b. Süleyman b. Veheb'in dedeleri, Abbâsî halifelerinden Me'mûn (198-218/813-833) zamanından başlamak üzere devletin divanlarında kâtiplik görevini yürütmüşlerdir. Kâtiplerin önemli isimlerinden biri sayılan dedesi Süleyman (ö. 272/885), Abbâsî halifelerinden Muhtedî Billâh (255-256/869-870) ile Mu'temid 'Alellah'a (256-279/870-892) vezirlik görevini yapmıştır. Böylece İshak'ın hicrî dördüncü asrın ilk dönemlerinde yaşadığı ve Kudâme'nin çağdaşı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Dayf, *el-Belâga tatavvur ve tarih*, 95.

⁵² Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 159-160.

⁵³ Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 159; Dayf, *el-Belâga tatavvur ve tarih*, 93; Hüseyin, *Mukaddimet-u Kitâbu nakdi'n-nesr*, 41; İshak b. İbrahim b. Süleyman b. Veheb, *el-Burhân fi vucûhi'l-beyân*, nşr. Hafnî Muhammed Şeref (Kahire: Mektebetu'ş-Şebâb, 1389/1969), 1-18.

4.9. el-Muvâzene beyne't-Tâiyeyn

Âmidî (ö. 371/981)⁵⁴ tarafından kaleme alınan eserde, Ebû Temmâm (ö. 231/846)⁵⁵ ile Buhturî'nin (ö. 284/897)⁵⁶ kullandıkları belâgat kavramlarına bakılarak, aralarında karşılaştırma yapılmıştır. Bu kapsamda Âmidî, söz konusu şairlerin, şiirlerinde kullandıkları istiâre, teşbîh ve bedî' kavramları arasında karşılaştırma yaparak, birinin diğerine üstünlüğünü anlatmaya çalışmıştır.⁵⁷

Hafâcî, edebî eleştirinin ana kaynaklarından olan eserin, belâgat âlimleri tarafından temel kaynak olarak görüldüğünü belirtmiştir. O, buna rağmen eserin bir belâgat kaynağı olmadığını söylemiş ve bu kapsamda İbn-u'l-Esrî'nin (ö. 637/1239), *el-Meselu's-sâir* isimli eserinde, *Muvâzene'de* beyân konularının büyük bir kısmına yer verilmediği için Âmidî'ye getirdiği eleştiriyi de yersiz olarak göstermiştir.⁵⁸

4.10. el-Vesâte beyne'l-Mutenebbî ve husûmih

Teşbîh ile istiâreyi birbirinden ayrı olarak ele almış ilk âlimlerden olan⁵⁹ Curcânî (ö. 392/1002)⁶⁰, Mutenebbî (ö. 354/965)⁶¹ şiirleri etrafında gelişen eleştiride

⁵⁴ Hasan b. Bîşr el-Âmidî, aslen Âmidli olup Basra'da dünyaya gelmiştir. Edeb ilimlerinde âlim, râvî ve kâtip olan Âmidî, aynı zamanda şiirler de yazmıştır. İçinde *el-Muvâzene beyne'l-Buhturî ve Ebî Temâm* eserinin de bulunduğu çok sayıda eser yazan Âmidî, Ziriklî'ye göre 370/980, Hamevî'ye göre ise 371/981 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/185; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 5/847-848; Abdurrahman es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyin ve'n-nuhât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (b.y: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), 1/500-501; Hafâcî, *Masâdiru'l-mektebeti'l-edebîyye*, 109-110.

⁵⁵ Habîb b. Evs b. et-Tâî Ebû Temmâm, 188/804 yılında Suriye'de yer alan Hûrân mıntikasının bir köyü olan Câsim'de dünyaya gelmiştir. Mısır'a gittikten sonra, Mu'tasim'in (218-227/833-842) daveti üzerine Bağdat'a gelmiştir. Mu'tasim nezdinde şairlere üstün tutulmak üzere önemli bir statü elde etmiştir. Böylece Irak'ta ikamet eden Ebû Temmâm, Musul Posta Amirliği görevine atanmıştır. Vazifesinde iki yılını tamamlamadan 231/846 yılında vefat etmiştir. Şair olmakla beraber beyân ilminin önde gelen isimlerinden de sayılmıştır. *Dîvân-u'l-hamâset* gibi bazı telifleri de vardır. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/165.

⁵⁶ Velîd b. Ubeyd el-Buhturî, 206/821 senesinde Münbiç'te dünyaya gelmiştir. Şiirleri, altın zincir serisi olarak değerlendirilen Buhturî, büyük bir şair olarak kabul görmüştür. Mutenebbî (ö. 354/965) ve Ebû Temmâm (ö. 231/846) ile beraber zamanın şairleri arasında en iyi üçlü olarak sayılmıştır. Ebu'l-Alâ' el-Maarrî'ye (ö. 449/1057), bunlardan hangisinin daha iyi şair olduğu sorulması üzerine, Maarrî: Mutenebbî ve Ebû Temmâm'ın hekim olduğunu gerçek şair olanın ise Buhturî olduğunu belirtmiştir. Buhturî, Irak'a gitmiş, Mütevekkil (232-247/847-861) başta olmak üzere dönemin Abbasî halifeleriyle tanışmıştır. Daha sonra Şam'a giden Buhturî, 284/898 yılında Münbiç'te dünyadan ayrılmıştır. Buhturî'nin *el-Hamâset ve Divân-u şiir* gibi telifleri de vardır. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/121.

⁵⁷ Mubârek, *el-Mûceç*, 81.

⁵⁸ Hafâcî, *Masâdiru'l-mektebeti'l-edebîyye*, 111.

⁵⁹ Tabâne, *el-Beyân-u'l-Arabî*, 139.

⁶⁰ Edebî ilimler âlimlerinden Ali b. Abdulazîz el-Curcânî, Curcân'da doğmuş ve burada kâdılık görevini yapmıştır. Çok gezen ve güzel şiirler de yazan Curcânî, Rey'de de kâdılık yapmış ve bu görevden sonra Kâdî'l-kudât görevine getirilmiştir. Yetmiş yaşını tamamlamadan 392/1002 yılında Nisâbü'r'da vefat etmiş ve cenazesi Curcân'a getirilmiştir. *el-Vesâte beyne'l-Mutenebbî ve husûmih* eserinin de için de bulunduğu bazı kitaplar da yazmıştır. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/300.

⁶¹ Ebu't-Tayyib Ahmed b. Hüseyin el-Kindî el-Mutenebbî, 303/915 yılında Küfe'de dünyaya gelmiştir. Arap edebî dünyasının gurur duyduğu bilge bir şair olan Mutenebbî, Şam'da ikamet dip burada yetişmiştir.

büyük bir hareketliliğin meydana geldiği bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde es-Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995)⁶² tarafından Mutenebbî şiiirlerinin olumsuzlukları da öne çıkartılmıştır. Curcânî, Sâhibî'nin bu konuda adaletsiz davrandığı ve tartışma kapsamı dışına çıktığı gibi eleştiri sınırlarını da aştığını düşünmüştür. Bu nedenle Curcânî, Mutenebbî ile karşıtlarının arasını bulma adı altında bu kitabı kaleme almış ve Mutenebbî'yi, Sâhibî'ye karşı haklı çıkartmaya çalışmıştır. Dördüncü yüzyılın edebî eleştiri hareketinin önemli kitaplarından olan eser, günümüzde de edebî kültürün önemli kaynakları arasında yerini korumaya devam etmektedir.⁶³

Vesâte'nin Muhakkikleri el-Bicâvî ile Ebu'l-Fazl, eserin sadece Mutenebbî şiiirlerine özgü olmadığını, Curcânî'nin döneminde bilinen edebî konuların da bu eserde sunulduğunu ve eski ile yeni şiiirlerin şiiirlerinin analizlerinin yapıldığını belirtmişlerdir. Muhakkikler, Curcânî'nin analiz yaparken şiiirlerin olumlu ve olumsuz yönlerini büyük oranda dile getirdiğini ifade etmişlerdir. Bununla beraber Curcânî'nin, aynı zamanda söz konusu şiiirlerde yaygın olarak bulunan kapalılık, düğüm, çalıntı, alıntı ve iyi ile kötü istiâreleri de açığa çıkarttığını vurgulamışlardır.⁶⁴

4.11. Kitâbu's-sinâ'ateyn

Atık, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*'i belâgat esasları üzerine inşa edilen eleştiri çalışmalarından sayarak, Ebû Hilâl'in bu eserde, önceki âlimlerin görüşleri çerçevesinde kendine özgü bilgilerle beraber belâgatı titiz bir şekilde incelediğini belirtmiştir. Atık, Ebû Hilâl'in bu eserde çok sayıda atasözü ve şiiirlerden örnekler verdiğini ve *es-Sinâ'ateyn* kavramından şiiir ile düz yazıyı kastettiğini dile getirmiştir.⁶⁵

Eserde, belâgat, kaliteli sözün teşhisi, nazım ile düz yazının tekniği, doğru cümleler oluşturma sanatı, icâz ve itnâb, iyi ve kötü alıntılar, teşbîh, secî' ile izdivâc, bedî' ve sözün bölüm ile girişleri gibi konular on ayrı bölüm şeklinde ele alınmıştır.⁶⁶

Mutenebbî, Dil ilimleri, edebî sanat ve tarihi olayları araştırmak için sahrayı gezmiştir. Küçüklüğünden itibaren şiiir söyleyen Mutenebbî, Semâve çölünde peygamber olduğunu iddia etmiştir. Bu nedenle tutuklanmıştır. O, bu iddiadan vazgeçtiğinden bırakılmıştır. 354/965 yılında Bağdat civarında girdiği bir çatışma sonucunda oğlu ve kölesiyle öldürülmüştür. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, 1/115.

⁶² İsmail b. Abbâd b. Abbas Ebu'l-Kasım et-Tâlikânî, 326/938 yılında Kazvîn'e bağlı Tâlikân'da dünyaya gelmiştir. Edeb ilimlerine kendini kaptıran İbn Abbâd, ilim, değer, tedbir ve ileri görüşü bakımından döneminin eşsiz şahsiyetlerinden biri olmuştur. Büveyhoğulları devletinde vezirlik görevini de yapan İbn Abbâd, Büveyhoğulları Sultanlarından Mu'eyidu'd-devle'ye (ö. 372/983) küçüklüğünden itibaren arkadaşlık ettiği için *es-Sâhib* lakabı almıştır. İçinde Mutenebbî'nin kusurlarını açığa çıkartan *el-Keşf'an mesâvî şî'ri'l-Mutenebbî* eserinin de bulunduğu çok sayıda telif yapmıştır. O, 385/995 yılında Rey'de dünyadan ayrılmış ve naşı İsfahan'a götürülerek, defnedilmiştir. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, 1/316.

⁶³ Hafâcî, *Masâdiru'l-mektebeti'l-edebiyeye*, 127.

⁶⁴ Ali b. Abdulazîz el-Curcânî, *el-Vesâte beyne'l-Mutenebbî ve husûmih (Mukaddimetu'l-muhakkik)*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (b.y: Matba'at-u İşâ el-Bâbî, 1386/1966), 3-4.

⁶⁵ Atık, *Fî'l-belâgati'l-Arabiyye ilmu'l-beyân*, 18.

⁶⁶ Hafâcî, *Masâdiru'l-mektebeti'l-edebiyeye*, 134-135; Demiryak, *Arap-İslam Literatür Bilgisi*, 165.

Öncesinde paralel bir şekilde ele alınan belâgat ile eleştiri, Ebû Hilâl tarafından bu eserin kaleme alınmasıyla eleştiri, belâgata evirilmiştir. Her ne kadar ilk dönem tefsir ve nahiv eserlerinde belâgat ve konularının temel taşları yerleştirilmişlerse de belâgat kurallarının belirlenmesi ve konu ile usullerinin tespit edilmesi, bu eserle somutlaştığından, başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir.⁶⁷

4.12. el-'Umde fi snâat-ı ş-şî'r ve nakdih

İbn Haldun (808/1406), bedî ilminde eser veren Afrikalılarından biri de Kayrevânî'nin (ö. 463/1071)⁶⁸ olduğunu ve yazdığı *el-Umde* eserinin de meşhur bir eser olduğunu ifade ettikten sonra, Afrika ile Endülüslülerin çoğu, Kayrevânî'nin izinde yürüdüğüne dikkat çekmiştir.⁶⁹

Eserde edeb, eleştiri ve belâgat konularıyla ilgili önceki dönemlere ait görüşlerin büyük bir kısmına yer verilmiştir. Bu mevzular, anlaşılır bir üslupla ele alınarak, yerine göre açıklamalar yapıp ve icap ettiğinde gerekli yorumlarda da bulunulmuştur.⁷⁰

4.13. Sırru'l-fesâha

Muhammed Sami ed-Dehhân (ö. 1391/1971), İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073)⁷¹ tarafından edebî eleştiri alanında kaleme alınan bu eserde, belâgat, fesâhat ve şiir ile nesirde darb-ı mesellerin ele alındığı belirtilmiştir.⁷²

Abdulmun'im, Hafâcî'nin eserde, belâgat ile fesâhatın gizlerini, lügat, harfler, müfret lafızlar ile sıfatlarını ve fesâhatlarının sebeplerini, birleşik lafızlar ile fesâhatlarının gizlerini açıkladığı gibi sözlerin, akıl, mantık ve düşünceye uyum sağlaması amacıyla cümlede kullanılan müfret manalarda bulunması gerekenlere de değindiğini belirtmiştir. Abdulmun'im, Hafâcî'nin fesâhatın lafızlara (sözcüklere)

⁶⁷ Ahmed Matlûb, *Dirâsâtun belâgiyye ve nakdiyye* (Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1400/1980), 13.

⁶⁸ Edip, münekkit ve araştırmacı olan Hasan b. Reşîk el-Kayrevânî, 390/1000 tarihinde Cezayir'in M'Sila şehrinde dünyaya gelmiştir. Asıl mesleği kuyumculuk olan İbn Reşîk, dil ve edeb ilimleri sevdiğinden şiir okumaya başlamıştır. 406/1015 tarihinde Kayrevân'a giderek, zamanın sultanını şiirleriyle övdüğünden meşhur olmuştur. 449/1058'den sonra Mehdiye'ye geçmiştir. Fatimilerle yapılan mücadeleler neticesinde meydana gelen iç ihtilaflardan dolayı 454/1063 yılında dönmek üzere Sicilya'ya giderek, Mazzara iline yerleşmiştir. O, 463/1071 yılında Mazzara'da dünyadan ayrılmıştır. *el-'Umde fi snâat-ı ş-şî'r ve nakdih* telifinin de içinde olduğu çok sayda telif yapmıştır. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, 2/191; Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî, *Dîvân-u İbn-i Reşîki'l-Kayrevânî*, nşr. Abdurrahman Bâgî (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1409/1989), 9.

⁶⁹ Veliyuddin Abdurrahman b. Muhammed b. İbn Haldun, *el-Mukaddime*, nşr. Abdullah Muhammed ed-Derviş (Dimaşk: Dâru ya'rab, 1425/2004), 2/375.

⁷⁰ Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 204.

⁷¹ Şair olan Abdullah b. Muhammed b. Saîd b. Sinân el-Hafâcî, 423/1032 yılında dünyaya gelmiştir. Ebu'l-Alâ el-Maarrî (449/1057) başta olmak üzere zamanın âlimlerinden edebî ilmini tahsil etmiştir. Azez'de valilik de yapan Hafâcî, yapılan bi isyanda müdahil olduğu nedeniyle 466/1073 yılında zehirlenerek öldürülmüş ve cenazesi Halep'e götürülmüştür. Kendine ait bir şiir divanı bir de tenkit alanında kaleme aldığı *Sırru'l-fesâha* vardır. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, 4/122.

⁷² Muhammed Sami ed-Dihân, *Kudemâ' ve mu'âsirûn* (Mısır: Dâru'l-Fikir, 1381/1961), 69.

özgü, belâgatın ise hem lafızların hem de manaların özelliği olduğuna değindiğini ifade etmiştir.⁷³

Yalar, Mubârek ve Tabâne'den naklen, eserde şiir ve şairlerle ilgili pek çok edebî tenkit meselesinin yanı sıra pek çok belâgat konusuna değindiğini ve belâgat ile fesâhat kavramlarını ilk defa bu eserde birbirlerinden ayırdığını da dile getirmiştir.⁷⁴

Taşdelen, Hafâcî'nin eserde, önceki âlimlerin görüşlerini tartıştığını ifade ettikten sonra, bu kapsamda Hafâcî'nin, Curcânî, Âmidî ve Kudâme'nin görüşlerini birbiriyle kıyaslayarak, bazen aralarında tercihlerde de bulunduğuna değinmiştir.⁷⁵

4.14. el-Bedî' fi nakd-i ş-şî'r

İbn Münkız (ö. 584/1188)⁷⁶, kaleme aldığı *Bedî'*⁷⁷ eserinde, İbnu'l-Mu'tez'in *Kitâbu'l-bedî'*, Hâtemî'nin (ö. 388/998)⁷⁸ *el-Muhadara* ve *el-Hâlî*, Askerî'nin *Kitâbu's-sinâ'ateyn* ve İbn Reşîk'in *el-Umde* eserlerinden yararlanmışır.⁷⁹ İbnu Münkız eserde, elli dokuz bedî'î kavramına değinmiştir.⁸⁰

Yalar, şiir tenkidini konu edinen eserin, önceki kaynakların bir derlemesi niteliği çerçevesinde belâgat muhtevasını kapsadığını ancak karışık bir şekilde ele alındığından ağır eleştirilere de maruz kaldığına bahsetmiştir.⁸¹

5. Doğrudan Belâgat Alanında Yapılan Çalışmalar

Burada i'câzu'l-Kur'ân, edebî zevk, eleştirel veya felsefî gibi özelliklerinden ziyade doğrudan belâgat yönleriyle öne çıkan eserleri sunmaya çalışacağız.

⁷³ Hafâcî, *Masâdiru'l-mektebeti'l-edebiyeye*, 210.

⁷⁴ Yalar, *Hatîb el-Kazvîni*, 48; Mubârek, *el-Mücez*, 88; Tabâne, *el-Beyânu'l-Arabî*, 174.

⁷⁵ Güler, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 261.

⁷⁶ Üsâme b. Munkız eş-Şeyzerî, Hama yakınlarında bulunan Şeyzer kalesini ellerinde bulunduran Benî Munkız kabilesinin önemli bir prensidir. *el-Bedî' fi nakd-i ş-şî'r* telifi gibi edebiyat ve tarih alanlarında çok sayıda kitap yazmıştır. 488/1095 yılında Şeyzer'de doğan İbn Munkız, Dımaşk'ta ikamet etmiştir. 540/1145-6 yılında Mısır'a giderek, Filistin'de Haçlı ordularına karşı yapılan çok sayıda askerî harekete komutanlık yapmıştır. Daha sonra Dımaşk'a geri dönen İbn-u Munkız, Hasankeyf'e geçerek buraya yerleşmiştir. Selâhaddin Eyyûbî (ö. 589/1193) döneminde, talebi üzerine seksenli yaşlarında tekrar Dımaşk'a dönerek, Sultanın yanına yerleşmiştir. Sultan ve Krallara yakın biri olan İbn-u Munkız, 584/1188 yılında dünyadan ayrılmıştır. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/291.

⁷⁷ Mustafa b. Abdullah Hacî Hâlîfe, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, nşr. Mehmet Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge (Beirut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/235.

⁷⁸ Edebiyatçı ve münekkitt olan Bağdatlı Muhammed b. Hasan b. Muzaffer el-Hâtemî, *Hâtem* adından bir dedesinden dolayı, *el-Hâtemî* olarak meşhur olmuştur. *el-Hâlî ve'l-âtil* ile *Hilyetu'l-muhadara* adında teliflerinin de içinde olduğu farklı alanlarda eserleri mevcuttur. O, 388/998 yılında dünyadan ayrılmıştır. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/82.

⁷⁹ Tabâne, *el-Beyânu'l-Arabî*, 247.

⁸⁰ Abdülazîz el-Atîk, *Fî'l-belâgati'l-Arabiyye ilmu'l-bedî'* (Beirut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.), 35; Dayf, *el-Belâga tatavvur ve tarih*, 359; Tabâne, *el-Beyânu'l-Arabî*, 248-255.

⁸¹ Yalar, *Hatîb el-Kazvîni*, 48.

5.1. Esrâru'l-belâga

Atîk, Abdulkâhir Curcânî'nin (ö. 471/1078), beyân ilminde yazdığı *Esrâru'l-belâga* eserinin kendi alanında gerçekten eşsiz bir örnek olduğu ve kendinden önce böyle bir eserin yazılmadığı gibi sonrasında da benzer bir eserin kaleme alınamadığını belirtmiştir. O, bu durum, yazarın feraseti, ilmi donanımı, edebî zevki ve güçlü yaratıcı aklını göstermekte olduğuna da işaret etmiştir.⁸²

Demirayak, Curcânî'nin eserinde, istiâre, mecâz, teşbîh, kinâye vb. gibi belâgatla ilgili konuları ele aldığı, ancak bu konuları belli bir tertip ve insicama tabi tutmadığını da dile getirmiştir. Demirayak, bununla beraber eserin öğretici olmaktan ziyade belâgat araştırmacıları için önemli bir kaynak durumunda olduğunu da vurgulamıştır.⁸³

Yalar, belâgatın bir ilim olarak işlendiği ilk eserlerin Curcânî'nin *Delâilu'l-i'câz* ve *Esrâru'l-belâga* eserleri olarak kabul edildiğini, *Delâilu'l-i'câz'da* me'ânî konuları, *Esrâru'l-belâga'da* ise beyân ilminin belli başlı meseleleri ele alındığını ifade etmiştir. Yalar, Curcânî'nin söz konusu eserlerinin, daha sonra yapılan belâgat çalışmalarına da yön verdiğini ve bu bakımdan kendisine belâgat ilminin kurucusu gözüyle bakıldığını da sözlerine eklemiştir.⁸⁴

Tâhâ Hüseyin, Curcânî tarafından telif edilen söz konusu eserlerin giriş kısımlarına bakıldığında, Curcânî'nin, İbn Sinâ'nın *ibare* konusunda yazdığı bölümü görerek, bu konuda kafa yormuş olabileceğine işaret etmiştir.⁸⁵

5.2. Delâilu'l-i'câz

Tâhâ Hüseyin, Curcânî'nin bu eserine bakıldığında, Arap nahiv kuralları ile Aristo'nun genel görüşleri arasında ilişki kurma yönünde yoğun bir çaba harcadığı ve bu çabanın da takdir edilecek bir şekilde başarıyla sonuçlandığını vurgulamıştır. Ayrıca Hüseyin, beyân ilminin temeli Câhiz tarafından atıldığını ancak bu temelin, Curcânî tarafından yükseltilerek, yapısının sağlamlaştırıldığına da dikkat çekmiştir.⁸⁶

Dayf, Curcânî eserinde belâgat açısından Kur'ân i'câzını ele alırken, anlam ve sözcük estetiğini ifade eden *fesâhat* kavramının bu durumu karşılayamayacağını görünce, nahvin kural ilişkilerini dikkate alarak, *nazım* kavramını tercih ettiğini söylemiştir.⁸⁷

Demirayak, Curcânî'nin, i'câz delillerini sergilemek amacıyla edebî tenkit ve belâgat hakkında yazmış olduğu bu eserle alanda yapılan çalışmalara yeni bir şekil

⁸² Atîk, *Fî'l-belâgati'l-Arabiyye ilmi'l-beyân*, 23.

⁸³ Demirayak, *Arap-İslam Literatür Bilgisi*, 148.

⁸⁴ Yalar, *Hatîb el-Kazvîni*, 48.

⁸⁵ Hüseyin, *Mukaddimet-u Kitâbu nakdi'n-nesr*, 29.

⁸⁶ Hüseyin, *Mukaddimet-u Kitâbu nakdi'n-nesr*, 30.

⁸⁷ Dayf, *el-Belâga tatavvur ve tarih*, 372.

verdiğini belirtmiştir. O, Curcânî'nin eserde, belâgat-fesâhat, istiâre, mecâz, teşbîh, kinâye, te'hîr-takdim, zikir-hazf, ta'rif-tenkîr, vasıl-fasıl ve haber gibi belâgat ilmi-nin temel konularını ele alındığını ifade etmiştir.⁸⁸

5.3. Tefsîru'l-keşşâf

Curcânî'nin vefatından yaklaşık dört sene önce doğan ve âdeta vârisi gibi belâgat bayrağını taşıyan Zemahşerî (ö. 538/1144)⁸⁹, tarafından yazılmış bu eserin tam adı, *Tefsîru'l-keşşâf 'an hakâik-ı gavâmidi't-tenzil ve 'uyunu'l-ekâvil fi vucûh-ı't-te'vil* dir. Curcânî'nin bahsi geçen iki eseriyle sürdürmüş olduğu Kur'an belâgatı incelik ve i'câzını edebî zevk üslubuyla anlatma yöntemi, Zemahşerî tarafından bu eserle taçlandırılmıştır. Curcânî'den kendisine akan teorik birikimi, âyetlerdeki i'câz açıklamasını temel hedef olarak gören Zemahşerî, bu tefsirde, edebî maharetinin de yardımıyla uygulamış ve böylece alanında emsalsiz bir tefsir yazmıştır.⁹⁰

Dayf, Zemahşerî'nin, Curcânî'nin söz konusu eserleriyle me'ânî ve beyân konularına getirdiği usuller çerçevesinde *Keşşâf* isimli tefsiriyle Kur'an'ı tefsir ettiğini ve Curcânî'nin bu ilimlerde elde ettiği bütün kural ve kaidelerini ince bir şekilde ayetlerde uygulamalı olarak icra ettiğini ifade etmiştir.⁹¹

Curcânî ile Zemahşerî'den sonra gelen âlimlerin, belâgat ilmine kayda değer bir katkı sunma girişiminde bulunmadıkları gibi önceki âlimlerin ele aldıkları biçimde de incelememişlerdir. Bunun yerine Curcânî'nin belâgat alanında yaptığı çalışmaların telhîsleri üzerine kafa yormuşlardır. Curcânî'nin belâgatı üzerine yoğunlaşan bu âlimler, az da olsa Zemahşerî'nin bu alanda yaptığı çalışmalara da yer vermişlerdir. Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) belâgat alanındaki çalışmasına yapılan telhîslere kadar bu şekilde devam etmişlerdir. Özet olmaları hasebiyle yaşanan anlam daralmaları sonucundan söz konusu telhîslere şerhler kaleme almaya başlayan âlimler, şerhlere haşiyeler ve yorumlar da yazmaya çalışmışlardır. Böylece belâgat, i'câz konusuna hizmet sunmaktan çıkıp, kendi alanında yazılmış eserlerin hizmetine sunulmuştur.⁹²

⁸⁸ Demirayak, *Arap-İslam Literatür Bilgisi*, 148.

⁸⁹ Tefsir, edebiyat ve lügat ilimlerinde önemli bir âlim olan Mahmud b. 'Umer ez-Zemahşerî, 467/1075 yılında Zemahşer'de dünyaya gelmiştir. Mekke'ye gidip, bir süreliğine orada ikamet ettiğinden *Cârullah* lakabını almıştır. Mekke'den Sonra farklı ülkeleri gezerek, Havarizm'in Cürcân iline dönen Zemahşerî, 538/1144 yılında Cürcân'da dünyadan ayrılmıştır. *Tefsîru'l-keşşâf* ve *Esâsu'l-belâga* gibi çok sayıda önemi kitap kaleme almıştır. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, 7/178; Mahmud b. 'Umer ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf 'an hakâik-ı gavâmidi't-tenzil ve 'uyunu'l-ekâvil fi vucûh-ı't-te'vil*, nşr. Halil Me'mûn Şimâ (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2009), 7-10.

⁹⁰ Güler, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 269.

⁹¹ Dayf, *el-Belâga tatavvur ve tarih*, 373.

⁹² Abdülazîz Abdulmu'tî Arfa, *Kadiyetu'l-i'câzi'l-Kur'ânî ve eseruhâ fi tedvîni'l-belâgati'l-Arabiyye* (b.y: Âlimu'l-Kutub, 1405/1985), 802-803; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 132.

5.4. Nihâyetu'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz

Râzî (ö. 606/1210), önceki eserlerde bulunmayan hatta derin ilim sahiplerinin bile elde edemeyeceği nadide kurallar, güzel incelikler, aklî dayanaklar, naklî deliller, edebî latifeler ve dil konuları, Curcânî tarafından belâgat alanında yazılan söz konusu iki eserde işlendiğini aktarmıştır. O, Curcânî'nin, konuları bölüm ve kısımlara ayırma konusunda belli bir düzen içerisinde işlemediğini ve gereksiz uzatmalar yaptığına dikkat çekmiştir. Râzî, bu eserinde, Curcânî'nin anılan eserlerinin ana omurgasını teşkil eden konulara yer verdiğini dile getirmiştir. Ayrıca Curcânî'nin anılan eserlerin önemli yerlerinde anlaşılmayan sözlerine açıklık getirdiğini beyan etmiştir. Râzî, konuları belli bir düzen içinde ele almaya riayet ettiğini, gerekli düzeltme, kontrol ve tasdikler yaptığını, dağınık yerlerde bulunan bilgileri mantikî kurallar çerçevesinde ilgili başlıklar altına aldığını ve bunları yaparken, gereksiz uzatmalar ile yetersiz açıklamalardan kaçındığını ifade etmiştir.⁹³

Yalar, Râzî'nin *Nihâyetu'l-icâz*, Curcânî'nin anılan iki eseri ile Reşîduddîn'in (ö. 573/1177)⁹⁴ *Hadâiku's-sihr*'in özeti gibi olduğunu, belâgatı felsefeci ve mantıkçı yaklaşımıyla ele aldığını ve konuları mantikî tarif ve tasniflerle kurallaştırmaya çalıştığını ifade etmiştir. O, bu eserle edebî zevk unsurunun terk edildiği, belâgat ilmine kuralcılık ve donukluğun girdiği dönemin başladığını belirtmiştir.⁹⁵

5.5. Miftâhu'l-'ulûm

Sekkâkî, bu eserde sarf, iştikâk, nahiv, me'ânî, beyân, had, istidlâl nazım, nesir, arûz ve kâfiye ilimlerini işlediğini söylemiştir.⁹⁶ O, bu eseri üç temel kısma ayırdığını, birinci kısımda sarf, ikinci kısımda nahiv ve üçüncü kısımda ise me'ânî ile beyân ilimlerini işlediğini söylemiştir.⁹⁷

⁹³ Fahrüddîn Muhammed b. 'Umer er-Râzî, *Nihâyetu'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz*, nşr. Nasrullâh Hacımüftüoğlu (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1424/2004), 24-25.

⁹⁴ Kâtip ve edîb olan Muhammed b. Muhammed el-Belhî Reşîduddîn el-Vatvât, Belh'te dünyaya gelmiştir. Farsça ile Arapça şiirler kaleme alan Vatvât, 573/1177 yılında Havârizm'de dünyadan ayrılmıştır. Fars dilinde kaleme aldığı *Hadâik-u's-sihr fî dekâik-i'-ş-ş-i'r* telifinin de dâhil olduğu çok sayıda eserleri vardır. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, 7/25.

⁹⁵ Yalar, *Hatîb el-Kazvînî*, 49; Abdulfettâh Feyûd el-Besyûnî, 'İlmu'l-bed'î dirâsetun târîhiyye ve fennîyye li usûl'l-belâga ve mes'ûl'l-bed'î' (Kahire: Muessesetu'l-Muhtâr li'n-neşri ve't-tevzi', 1436/2015), 113.

⁹⁶ Sirâcuddîn Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ebî Bekir es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, nşr. Na'im Zerkûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987), 6.

⁹⁷ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 7-8.

Husâmuddin⁹⁸, *Miftâhu'l-'ulûm'un* tümüne bir şerh yazmıştır. Şîrâzî (ö. 710/1311),⁹⁹ *Miftâhu'l-Miftâh* ve Seyyid Şerif (ö. 816/1413),¹⁰⁰ *el-Misbâh* isimle üçüncü kısmını şerh etmişlerdir. Teftâzânî de (ö. 791/1389),¹⁰¹ bu bölümü şerh edenler arasında yerini almıştır. Ayrıca bunlar, *Miftâhu'l-'ulûm'un* en iyi üç şerhi olarak anılmaktadırlar.¹⁰² Bununla beraber Tirmizi¹⁰³, İmâduddîn el-Kâşî¹⁰⁴, Halhâlî (ö. 745/1344-45)¹⁰⁵, Cemâluddîn b. Muhammed eş-Şerîşî (ö. 769/1367-68)¹⁰⁶, Şemseddin

⁹⁸ *Miftâhu'l-'ulûm'u*, 742/1341 yılında baştan sonuna kadar şerh eden ilk kişinin Hisâmuddîn el-Mu'zinî el-Havârizmî olduğu söylenmektedir. Bkz. Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1763; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 238.

⁹⁹ Mahmut b. Mesut Kutbuddîn eş-Şîrâzî, tabip bir babanın çocuğu olarak 634/1236 yılında Şiraz'da dünyaya gelmiştir. Babası ve amcasının yanında okumuştur. Gençliğinde tabip olarak görev yapmıştır. Nusayr et-Tûsî'nin yanında Hey'et ilimlerini tahsil etmiştir. İyi yetiştikten sonra Anadolu'ya geçmiş ve Sultanı tarafından iyi karşılanmıştır. Yetkililerle iyi ilişkiler kurup Sivas ve Malatya'da valilik yapmıştır. Satranç fanatığı olup aynı zamanda çok iyi oynardı. İyi bir illüzyonist olmakla beraber kemeçeyi de çalardı. Espri ve mizah karakterli biri olma münasebetiyle derslerinde espriler yapardı. Namazlarını cemaatle kılar, fakir ve öğrencilere yardım ederdi. Bir eser yazdığına gündüz oruç tutar, geceleyin kitap yazardı. Kur'an'ın ezberlenmesini tavsiye eder ve fakihleri severdi. O, hep "*Keşke Peygamber döneminde yaşamış olsaydım ve onun nazarına nail olsaydım, velev ki gözlerim görmeseydi ve kulaklarım duymasaydı*" derdi. Sonra yetkililerden uzak kalmayı tercih edip Şam'a ve Tebriz'e geçmiştir. *Miftâhu'l-'ulûm'a* yazdığı şerhle beraber çok sayıda telif yapmıştır. Ahlaklı ve hayırsever olarak bilinen Şîrâzî, 710/1311 yılında vefat etmiştir. Bkz. Ahmed b. Ali el-Askalânî, *ed-Dururu'l-kâmine fi a'yânî'l-m'eti's-sâmine* (Beirut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 4/339-340.

¹⁰⁰ Ali b. Muhammed el-Curcânî, Seyit Şerif olarak bilinmektedir. 470/1077-78 yılında doğmuş ve şark âlimi unvanına sahip olmuştur. Memleketinde *Miftâh*'i, şerh edenlerinden okumuştur. Mısır'a giderek zamanın Mısır âlimlerinden okumuştur. Burada Sa'îdu's-su'adâ hângâhında dört yıl kalmıştır. Seyit Şerif, Anadolu'ya uğramış daha sonra Acem diyarına geri dönmüştür. Pozitif ilimler başta olmak üzere tüm alanlarda uzmanlaşarak dünyada meşhur olmuştur. Önemli eserler yazdığı gibi *Miftâ'a* da bir şerh kaleme almıştır. 816/1413 yılında Şiraz'da dünyadan ayrılmıştır. Bkz. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâlî bi mehâsinu men be'de'l-karnu's-sâbi'* (Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, 1348/1930), 1/488-489.

¹⁰¹ Sa'duddîn Mes'ûd b. 'Umer et-Teftâzânî, 789/1387 yılında *Miftâhu'l-'ulûm'a* bir şerh yazmıştır. Bkz. Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1763; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 238.

¹⁰² Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1763.

¹⁰³ Şîrâzî'nin çağdaşı Nâsiruddîn et-Tirmizi, *Miftâhu'l-'ulûm'u* şerh etmiştir. Bkz. Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1763.

¹⁰⁴ Kâşî hakkında bkz. Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1764.

¹⁰⁵ Şemsuddîn Muhammed b. Muzaffer el-Halhâlî, *Miftâhu'l-'ulûm'a Şerhu'l-Miftâh* adında bir eser yazmıştır. Bkz. Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1764; Muhammed b. Abdurrahman Celâluddîn el-Kazvîni, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâga (Mukaddimetu'l-Muhakkik)*, nşr. Muhammed Abdulmun'im Hafâcî (b.y: Dâr-u İhyâ'i'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1372/1953.), 9.

¹⁰⁶ Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1764; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 238; Kazvîni, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâga (Mukaddimetu'l-Muhakkik)*, 9.

Muhammed b. Hamza el-Fenârî (ö. 834/1431)¹⁰⁷, İbn Kemâl (ö. 940/1534)¹⁰⁸, Muhyiddin Muhammed b. Musluhüddîn Şeyhzâde el-Mehaşşî (ö. 951/1544)¹⁰⁹ ve Musluhüddîn Mustafa Efendi Taşköprü-Zâde (ö. 968/1561)¹¹⁰ gibi âlimler de eserin üçüncü bölümüne şerhler yazmışlardır.¹¹¹ Bedruddîn b. Mâlik (ö. 686/1286)¹¹², Kazvînî (ö. 739/1338)¹¹³, Îcî (ö. 756/1355)¹¹⁴ ve Me'ânicî (ö. 990/1582)¹¹⁵ eserin üçüncü bölümünü telhîs etmişlerdir.¹¹⁶

Maşrıkta Kazvînî'nin *Telhîs'i*, belâgatta ilgi görürken, Bedruddîn'in *Misbâhi'i* ise Mağrip öğrencileri nezdinde revaca çıkmıştır.¹¹⁷

5.6. el-Meselu's-sâir fî edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir

Eyyûbî kâtiplerinden İbn-u'l-Esîr Diyâuddîn (ö. 637/1239),¹¹⁸ Âmidî tarafından yazılan *el-Muvâzene'yi* ve Hafâcî tarafından telif edilen *Sırru'l-fesâha'yı* beğenmekle birlikte her iki müellifin önemli sayılacak bazı hususları ele almayışlarını bir

¹⁰⁷ Fenârî için bkz. İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/245.

¹⁰⁸ İbn Kemâl için bkz. Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2002), 25/238; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 238.

¹⁰⁹ Mustafa b. Abdullah Hacî Hâlife, *Sulemu'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, nşr. Ekmelüddîn İhsanoğlu (İstanbul: Yıldız Şirketi, 2010), 3/270; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 239.

¹¹⁰ Taşköprü-Zâde için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Taşköprü-zâde Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/151; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 238.

¹¹¹ Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1763-1764; Kazvînî, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâga* (Mukaddimetu'l-Muhakkik), 9; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 238-239.

¹¹² Bedruddîn b. Mâlik (ö. 686/1287), *el-Misbâh fi ihtisâri'l-Miftâh* eseriyle *Miftâhu'l-'Ulûm'un* üçüncü bölümünü ihtisar etmiştir. Bkz. Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1764; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 239; Kazvînî, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâga* (Mukaddimetu'l-Muhakkik), 9.

¹¹³ Dimaşk Hatibi Celâlüddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvînî (ö. 739/1338), *Telhîsu'l-Miftâh* adıyla *Miftâhu'l-'Ulûm'un* üçüncü bölümüne bir telhîs yazmıştır. Diğer telhîsler arasında en fazla meşhur olan Kazvînî'nin bu eseri olmuş ve etrafında çok sayıda şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Tefâtânî, 748/1347 yılında *Mutavvel eserini Telhîsu'l-Miftâh* üzerine yazmış ve 756/1355 yılında ise *Mutavvel'i*, *Muhtasaru'l-Mutavvel* adıyla ihtisar etmiştir. Bkz. Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1764; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 239; Kazvînî, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâga* (Mukaddimetu'l-Muhakkik), 9.

¹¹⁴ Adududdîn Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî (ö. 756/1355), *el-Fevâidu'l-giyâsiyye* adıyla *Miftâhu'l-'Ulûm'un* üçüncü kısmına bir telhîs yazmıştır. Bkz. Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1764; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 239; Kazvînî, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâga* (Mukaddimetu'l-Muhakkik), 9.

¹¹⁵ Hasan el-Me'ânicî (ö. 990/1582?), *Miftâhu'l-'Ulûm'un* üçüncü kısmına bir telhîs etmiştir. Bkz. Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1764; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 239; Kazvînî, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâga* (Mukaddimetu'l-Muhakkik), 9.

¹¹⁶ Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1764; Zencîr, *Mebâhisun fi'l-belâga*, 239; Kazvînî, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâga* (Mukaddimetu'l-Muhakkik), 9.

¹¹⁷ Ahmed Matlûb, *el-Belâga 'inde's-Sekkâkî* (Bağdat: Mektebetu'n-Nahda, 1384/1964), 18.

¹¹⁸ Nasrullâh b. Muhammed eş-Şeybânî İbnu'l-Esîr, 558/1163 yılında İbn 'Umer Cezire'sinde dünyaya gelmiştir. *el-Meselu's-sâir* isimli eserinin de dâhil olduğu çok sayıda telif kaleme almıştır. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, 8/31; Diyâuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir fî edebi'l-kâtib-ı ve's-şâ'ir*. nşr. Ahmed el-Hûfi-Bedevî Tabâne (Kahire: Dâr-u Nahda, ts.), 1/27-29.

eksiklik olarak görüp, edebiyat tenkidi ve belâgat alanında bu eseri telif etmiştir.¹¹⁹ Eseri bir mukaddime ve iki makale şeklinde telif eden İbnu'l-Esîr, mukaddimedeyâ ilminin konularını ele alırken, makalelerde ise beyân ilminin alt kısımlarından olan lafzî ve manevî sanatları işlemiştir.¹²⁰

6. Diğer Çalışmalar

Bu başlık altında ise bahsi geçen kategoriler bünyesinde yer vermediğimiz edebî tenkit ve belâgat alanında telif edilen diğer bazı eserlerin ismi, yazarı veya birkaç özelliğini dile getirmekle yetineceğiz.

Abdumelik b. Kurayb el-Asmaî (ö. 216/831)¹²¹ tarafından kaleme alınan ve şiir ile şairler hakkında görüş ve hükümler ihtiva eden¹²² *Kitâb-u fuhûleti's-su'arâ*¹²³; Mutenebbî taraftarlarının, araştırmadan kendisinin yücelttiklerini ve şiirlerine gereğinden fazla değer verdikleri konusuna İbn Vekî' (ö. 393/1003)¹²⁴ tarafından dikkat çekilerek,¹²⁵ Mutenebbî'nin mutaassıp taraftarlarına bir reddiye mahiyetinde¹²⁶ kaleme alınan *el-Munsifî nakdi's-sîr ve beyân-ı serikât-ı'l-Mutenebbî ve müşkilî şîrih*; Nehşelî (ö. 405/1014) tarafından şiir ve eleştiri alanında kaleme alınan *İhtiyâru'l-mumtî' fi ilmi's-sîr ve amelih*¹²⁷; Bağdâdî (ö. 517/1123)¹²⁸ tarafından edebî tenkit ve belagat

¹¹⁹ Demirayak, Arap-İslam Literatür Bilgisi, 168; Dayf, *el-Belâga tatavvur ve tarih*, 324.

¹²⁰ Dayf, *el-Belâga tatavvur ve tarih*, 324.

¹²¹ Dil, şiir ve coğrafya âlimlerinden Abdumelik b. Kurayb el-Asmaî, 122/740 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Sahrayı sürekli gezerek, tarihi ve dil vakaları hakkında malumatlar toplardı. Halifeler de büyük ölçüde para ve hediyelerle ona gerekli mükâfatlar verirlerdi Çok sayıda telifleri de bulunan Asmaî, 216/831 tarihinde Basra'da dünyadan ayrılmıştır. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/162.

¹²² Demirayak, Arap-İslam Literatür Bilgisi, 158.

¹²³ Bu eser Oryantalist Charles C. Torrey (ö. 1956) tarafından 1911 yılında İngilizce tercümesiyle beraber Alman Oryantalistler Birliği Dergisinde yayınlanmıştır. Asmaî'nin öğrencisi Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 248/862) bu eseri dile getirmiştir. Bkz. Abdumelik b. Kurayb el-Asmaî, *Kitâb-u fuhûleti's-su'arâ (Mukaddimetu'l-muhakkik)*, nşr. Oryantalist Charles C. Torrey (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Cedîd, 1400/1980), s. 8.

¹²⁴ Mısır Tinnîs'de doğan ve İbn Vekî' olarak bilinen Hasan b. Ali ed-Dabî, aslen Bağdatlı değerli bir şairdir. 393/1003 yılında Tinnîs'de vefat etmiştir. Konuşması anlaşılmayan İbn Vekî'in, bir şiir divanı bi de *el-Munsifî serikât-ı'l-Mutenebbî* eserleri vardır. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/201.

¹²⁵ Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Vekî', *el-Munsifî fi nakdi's-sîr ve beyân-ı serikât-ı'l-Mutenebbî ve müşkil-ı şîrih*, nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (Dimaşk: Dâr-u Kutaybe, 1402/1982), 1-5.

¹²⁶ Demirayak, Arap-İslam Literatür Bilgisi, 159.

¹²⁷ Hicrî beşinci yüzyılda vefat eden Abdulkarim b. İbrahim en-Nehşelî'nin, Kayrevânî'nin hocası olması ve Kayrevânî'nin *el-Umde* eserinin 34 yerinde kendisinden alıntı yapacak kadar büyük oranda etkilenme durumu, Nehşelî'nin Arap mağrip dünyasının eleştiri sanatının öncüsü olduğunu göstermektedir. Bkz. Ebû Muhammed Abdulkarim b. İbrahim en-Nehşelî, *İhtiyâru'l-mumtî' fi ilmi's-sîr ve amelih*, nşr. Mahmut Şakir el-Kattân (Kahire: Dâru'l-Kutub, 2006), 2/11.

¹²⁸ Muhammed Haydar el-Bağdâdî, belîğ bir kâtip ve kibar bir şairdir. İbn Şâkir, şiirlerinden bazı güzel örnekler aktarmıştır. *Kânûn'l-Belâga'nın* yazarı olup 517/1123 yılında vefat etmiştir. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/111.

alanında kaleme alınan *Kânûn'l-Belâga*¹²⁹; Zemlekânî (ö. 651/1253) tarafından belâgat ile dil ve edebiyat alanında keleme alınan *et-Tibyân fî 'ilm-i'l-beyân el-mutlî* 'alâ 'icâzi'l-Kur'ân'¹³⁰; İbn Ebi'l-İsba' (ö. 654/1256) tarafından bed'î ilminde telif edilen *Tahrîr-u't-Tahbîr fî sinâat-i's-şî'r-ı ve'n-nesr-ı ve beyân-ı 'icâzi'l-Kur'ân*¹³¹; Hâzım el-Kartâcî (ö. 684/1285) tarafından belâgat ve nakd alanında¹³² kaleme alınan *Minhâc-u'l-bulegâ* ve *sirâc-u'l-udebâ*¹³³ gibi belâgat ve edebî tenkit alanlarında yazılan çok sayıda diğer kaynaklar da mevcuttur. Ancak dergilerin yazım karakterleri sınırlı olduğundan biz burada eser ve yazarların isimlerini zikredilmekle yetinmeği tercih ettik.

Sonuç

Câhiliyye ve İslam'ın ilk dönemlerinde doğal ve yalın olarak kendini gösteren Arap belâgatı, sonraki asırlarda kuralları tespit edilmek üzere düzenli bir sistem içerisinde tekâmülünü tamamlamıştır. Bu zaman diliminde belâgat konusunda dönemin âlimleri tarafından önemli eserler kaleme alınmıştır. Bu âlimlerin katkılarıyla belâgat ilminde geniş bir literatür alanı zühûr etmiştir. Bu çerçevede söz konusu literatür, tarafımızca incelenmek üzere işlenmiştir. Böylece Arap belâgat literatürü alanında kaleme alınan çalışmalar yazarlarıyla beraber aktarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda bu süreçte kaleme alınan *Me'âni'l-Kur'ân*, *Mecâzu'l-Kur'ân*, *Nazmu'l-Kur'ân*, *Te'vîl-u Muşkı'l-Kur'ân*, *en-Nuket fî 'icâzi'l-Kur'ân*, *i'câz-u'l-Kur'ân* ve *Telhîs-u'l-beyân fî mecâzât-ı'l-Kur'ân* gibi Kur'ân merkezli çalışmalara yer verildikten sonra, dil ve edebî alanında yapılan çalışmalar olan *el-Kitâb*, *Bişr b. Mu'temur'ın Sahîfesi*, *el-Beyân ve't-tebyîn*, *el-Hayevân* ve *el-Kâmil fî'l-luga ve'l-edeb* gibi eserler hakkında gerekli bilgiler sunulmuştur. Kur'ân ve dil alanı çalışmaları verildikten sonra, edebî tenkit sahasında kaleme alınmış eserler olan *Cemheret-u eş'âr-ı'l-Arab fî'l-Câhiliyye ve'l-İslam*, *Tabakâtu's-şu'arâ*, *eş-Şî'ru ve's-şu'arâ*, *Kitâb-u kavâ'id-i's-şî'r*, *Kitâbu'l-bed'î*, *'İyâru's-şî'r*, *Nakd-u's-şî'r*, *el-Burhân fî vucûh-ı'l-beyân*, *el-Muvâzene beyne't-Tâiyyeyn*, *el-Vesâte beyne'l-Mutenebbî ve husûmih*, *Kitâbu's-smâ'ateyn*, *el-'Umde fî sinâat-i's-şî'r ve nakdih*, *Sırru'l-fesâha* ve *el-Bed'î fî nakd-i's-şî'r* gibi kaynaklar açıklanmıştır. Söz konusu eserler

¹²⁹ Bu eser, Muhsin Çayyâd 'ucil tarafından tahkik edilerek, 1409/1989 tarihinde Beyrut'a basılmıştır. Bkz. Muhammed b. Haydar el-Bağdâdî, *Kânûn'l-belâga fî nakdi'n-nasr-ı ve's-şî'r*, nşr. Muhsin Çayyâd 'ucil (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1409/1989), 1.

¹³⁰ Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 1/341; Zirikî, *el-A'lâm*, 4/176; Abdulvahid b. Abdulkerim ez-Zemlekânî, *et-Tibyân fî 'ilmi'l-beyân el-mutlî* 'alâ 'icâzi'l-Kur'ân, nşr. Ahmed Matlûb-Hadîce el-Hadîsî (Bağdat: Matba'atu'l-Ânî, 1383/1964), 32-33.

¹³¹ Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 1/355; Abdulazîm b. Abdulvahid İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-Tahbîr fî sinâati's-şî'r-ı ve'n-nesr-ı ve beyân-ı 'icâzi'l-Kur'ân*, nşr. Hafnî Muhammed Şeref (Kahire: Lecnet-u İhyâ'it-Turâsı'l-İslâmî, 1416/1995), 1.

¹³² Hâzım el-Kartâcî, *Minhâc-u'l-bulegâ* (Mukaddimetu'l-muhakkik), nşr. Muhammedu'l-Habib İbnu'l-Hoca (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, ts.), 88-89; İhsan Abbas, *Târihu'l-nakdi'l-edebî 'inde'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1404/1983), 539; Zencîr, *Mebâhisun fî'l-belâga*, 294.

¹³³ Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1870.

verildikten sonra, doğrudan belâgat konusunda kaleme alınan kaynaklar ele alınmıştır. Bu kategoride ise *Esrâru'l-belâga*, *Delâilu'l-i'câz*, *Tefsîru'l-keşşâf*, *Nihâyetu'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz*, *Miftâhu'l-ulûm* ve *el-Meselu's-sâir fî edebi'l-kâtib ve's-şâir* isimli belâgat kaynakları işlenmiştir. Çalışmamızın sonunda da “Diğer Çalışmalar” başlığı altında bahsi geçen kategoriler bünyesinde yer vermediğimiz edebî tenkit ve belâgat alanında telif edilen diğer bazı önemli eserlere de dikkat çekilmiştir. Bu grupta da *Kitâbu fuhûleti's-şu'arâ*, *el-Munsif fî nakd-i's-şî'r ve beyân-ı serikât-i'l-Mutenebbî ve muşkil-ı şî'rih*, *İhtiyâru'l-mumtî' fî ilmi's-şî'r ve amelih*, *Kânûn'l-Belâga*, *et-Tibyân fî 'ilm-i'l-beyân el-mutlî' 'alâ i'câzi'l-Kur'ân*, *Tahrîr-u't-Tahbîr fî sinâat-i's-şî'r-ı ve'n-nesr-ı ve beyân-ı i'câzi'l-Kur'ân*, *Minhâc-u'l-bulegâ' ve sirâc-u'l-udebâ'* isimli belâgat kaynaklarına yazarlarıyla beraber değinerek, çalışma bitirilmiştir.

Kaynakça

- Abbas, *Târihu'l-nakdi'l-edebî 'inde'l-Arab nakd-u's-şî'r mine'l-karni's-sânî hatta'l-karni's-sâmîn el-hicrî*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 4. Basım, 1404/1983.
- Arfa, Abdulazîz Abdulmu'tî. *Kadiyetu'l-i'câzi'l-Kur'ânî ve eseruhâ fî tedvîn'l-belâgati'l-Arabiyye*. b.y: Âlimu'l-Kutub, 1. Basım, 1405/1985.
- Askalânî, Ahmed b. Ali. *ed-Dureru'l-kâmine fî a'yânî'l-mi'eti's-sâmine*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Askalânî, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali. *Lisânu'l-mizân*. nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiye, 1. Basım, 1423/2002.
- Asmaî, Abdulmelik b. Kurayb. *Kitâb-u fuhûleti's-şu'arâ*. nşr. Oryantalist Charles C. Torrey. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Cedîd, 2. Basım, 1400/1980.
- Atîk, Abdulazîz. *Fî'l-belâgati'l-Arabiyye ilmu'l-bedî'*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.
- Atîk, Abdulazîz. *Fî'l-belâgati'l-Arabiyye ilmu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1405/1985.
- Aydın, İbrahim Hakkı. “Molla Fenârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Bağdâdî, Muhammed b. Haydar. *Kânûn'l-belâga fî nakd'i'n-nasr-ı ve's-şî'r*. nşr. Muhsin Ğayyâd 'ucil. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1409/1989.
- Bâkîllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *i'câzu'l-Kur'ân*. nşr. Seyid Ahmed Sakr. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 3. Basım, 1374/1954.
- Besyûnî, Abdulfettâh Feyûd. *'İlmu'l-bedî' dirâsetun târîhiyye ve fennîyye li usûli'l-belâga ve mesâil'i'l-bedî'*. Kahire: Muessesetu'l-Muhtâr li'n-neşri ve't-tevzi', 4. Basım, 1436/2015.
- Câhiz, Ebû 'Usmân Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 7. Basım, 1418/1998.

- Câhiz, Ebû 'Usmân Amr b. Bahr. *Kitâbu'l-Hayevân*. nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 8 Cilt. Mısır: Mektebetu ve Matba'atu Mustafa el-Bâbî, 2. Basım, 1384/1965.
- Cumahî, Muhammed b. Sellâm el-Cumahî. *Tabakâtu's-su'arâ*. nşr. Taha Ahmed İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1422/2001.
- Curcânî, Ali b. Abdulazîz. *el-Vesâte beyne'l-Mutenebbî ve husûmih*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. b.y: Matba'atu İsâ el-Bâbî, 1386/1966.
- Dayf, Şevkî. *el-Belâga tatavvur ve tarih*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 9. Basım, 1965.
- Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.
- Dehân, Muhammed Sami. *Kudemâ' ve mu'âsirûn*. Mısır: Dâru'l-Fikir, 1381/1961.
- Es'ad, Abdulkirim Muhammed. *el-Vesît fi tarihi'n-nahvi'l-Arabî*. Riyad: Dâru's-Şivvâf, 1. Basım, 1992.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-'ayn*. nşr. Abdulhamid Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1. Basım, 1424/2003.
- Feyrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Bulga fi terâcimi e'immti'n-nâhv ve'l-luga*. nşr. Muhammed el-Mısrî. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru Se'duddîn Li't-Tebâ'a ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1. Basım, 1421/2000.
- Güler, İsmail (ed.). *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Hacî Hâlife, Mustafa b. Abdullah. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*. nşr. Mehmet Şerafettin Yaltekaya-Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Hacî Hâlife, Mustafa b. Abdullah. *Sulemu'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. nşr. Ekmeluddîn İhsanoğlu. 6 Cilt. İstanbul: Yıldız Şirketi, 2010.
- Hafâcî, Muhammed Abdulmun'im. *Masâdiru'l-mektebeti'l-edebiyeye*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 1412/1992.
- Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemu'l-udebâ'*. nşr. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1993.
- Hüseyn, Tâhâ. *Mukaddimet-u Kitâbu nakdi'n-nesr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1400/1980.
- İbn Ebi'l-İsba', Abdulazîm b. Abdulvahîd. *Tahrîru't-Tahbîr fi sinâati's-şî'r-ı ve'n-nesr-ı ve beyân-ı iczi'l-Kur'ân*. nşr. Hafnî Muhammed Şeref. Kahire: Lecnet-u İhyâ'ı't-Turâsi'l-İslâmî, 1416/1995.
- İbnu'l-Esîr, Diyâuddîn. *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib-ı ve's-şâ'ir*. nşr. Ahmed el-Hûfi-Bedevî Tabâne. 4 Cilt. Kahire: Dâr-u Nahda, 2. Basım, ts.
- İbn Haldun. Veliyuddîn Abdurrahman b. Muhammed. *el-Mukaddime*. nşr. Abdullah Muhammed ed-Derviş. 2 Cilt. Dımaşk: Dâr-u Ya'rab, 1425/2004.

- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim. *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*. nşr. Seyid Ahmed Sakr. b.y: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim. *Edebu'l-kâtib*. nşr. Muhammed ed-Dâlî. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim. *eş-Şîru ve's-su'arâ'*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1377/1958.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim. *Halifeler ve Siyaset*. çev. Kadir Erbil. Samsun: Ma'ruf Yayınları, 2017.
- İbnu'l-Mu'tez, Ebu'l-Abbas Abdullah. *Kitâbu'l-bed'î*. nşr. İrfan Matarcî. Beyrut: Muesesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1. Basım, 1433/2012.
- İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *el-Fihrist fî ahbârî'l-'ulemâ'i'l-musan-nifîn mine'l-kudemâ ve'l-muhaddisîn ve esmâi kutubihim*. nşr. Ridâ Ali. Tahran: y.y, 1391/1971.
- İbn Veheb, İshak b. İbrahim b. Süleyman. *el-Burhân fî vucûh-i'l-beyân*. nşr. Hafnî Muhammed Şeref. Kahire: Mektebetu's-Şebâb, 1389/1969.
- İbn Vekî', Ebû Muhammed Hasen b. Ali. *el-Munsif fî nakdi's-şîr ve beyân-ı serikâtî'l-Mutenebbî ve muşkil-ı şîrih*. nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Dimaşk: Dâr-u Kutaybe, 1402/1982.
- Kartâcî, Ebu'l-Hasen Hâzım. *Minhâc-u'l-bulegâ' ve sirâc-u'l-udebâ'*. nşr. Muhammedu'l-Habib İbnu'l-Hoca. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 3. Basım, ts.
- Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk. *Dîvân-u İbn-i Reşîki'l-Kayrevânî*. nşr. Abdurrahman Bâgî. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1409/1989.
- Kazvînî, Muhammed b. Abdurrahman Celâluddîn, *el-İdâh fî 'ulûmi'l-belâga*. nşr. Muhammed Abdulmun'im Hafâcî. B.y: Dâr-u İhyâ'l-Kutubi'l-Arabiyye, 2. Basım, 1372/1953.
- Kılıç, Hulusi. "Belâgat, Edebiyat kaideleri ve edebî sanatlarla ilgili me'ânî, beyân ve bed'î i içine alan ilim dalı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/380-383. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kudâme, Kudâme b. Ca'fer. *Kitâb-u nakd-i's-şîr*. İstanbul: Matbaatu'l-Cevâib, 1. Basım, 1302/1884.
- Kureşî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hattâb. *Cemheret-u eş'ârî'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. Mısır: Nahdat-u Mısır, ts.
- Matlûb, Ahmed. *Dirâsâtun belâgiyye ve nakdiyye*. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1400/1980.
- Matlûb, Ahmed. *el-Belâga 'inde's-Sekkâkî*. Bağdat: Mektebetu'n-Nahda, 1. Basım, 1384/1964.
- Muberrred, Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*. nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 3. Basım, 1417/1997.
- Mubârek, Mâzın. *el-Mûcez fî târihi'l-belâga*. b.y: Dâru'l-Fikir, ts.

- Nehşelî, Ebû Muhammed Abdulkerim b. İbrahim. *İhtiyâru'l-mumtî fi ilmi's-şî'r ve amelih*. nşr. Mahmut Şakir el-Kattân. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutub, 2. Basım, 2006.
- Özalp, Mehmet Sıdık. *Bedruddîn b. Mâlik ve Belâgat ilmindeki Yeri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. 'Umer. *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*. nşr. Nasrullâh Hacımüftüoğlu. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1. Basım, 1424/2004.
- Reşîd, Aklân Abdülhâdî-Ali, Muhammed Cevâd. "Sahîfet-u Bişr b. Mu'temir dirâsetun tahlîliyye". *Tikrit Üniversitesi Beşerî İlimler Dergisi* 19/12 (2012), 143-183.
- Sa'leb, Ebu'l-Abbas Ahmed. *Kavâ'id-u's-şî'r*. nşr. Muhammed Abdulmun'im el-Hafâcî. Kahire: ed-Dâru'l-Misriyyetu'l-Lubnaniyye, 1. Basım, 1417/1996.
- Sekkâkî, Sirâcuddîn Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ebî Bekir. *Miftâhu'l-'ulûm*. nşr. Na'im Zerzûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1407/1987.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-Arabî 'ilmü'l-luga*. çev. Mustafa Arfa, 2 Cilt. b.y: Cami'etu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslamiye, 1408/1988.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman. *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. b.y: Dâru'l-Fikir, 2. Basım, 1399/1979.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *el-Bedru't-tâlî bi mehâsını men be'de'l-karım's-sâbı*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâb'l-İslâmî, 1348/1930.
- Tabâne, Bedevî. *el-Beyânu'l-Arabî dirâsetun fi tatavvuri'l-fikreti'l-belâgiyye 'inda'l-Arab ve menâhicihâ ve mesâdirihâ'l-kubrâ*. Riyad: Dâru'r-Rifâ'î-Cidde: Dâru'l-Menâre, 7. Basım, 1408/1988.
- Turan, Şerafettin. "Kemalpaşazâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/238-240. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Yalar, Mehmet. *el-Hatîb el-Kazvîni ve Belâgat ilmindeki Yeri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Taşköprüzâde Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/151-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Zemahşerî, Mahmud b. 'Umer. *Esâsu'l-belâga*. nşr. Muhammed Bâsil 'uyûnu's-sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.
- Zemahşerî, Mahmud b. 'Umer. *Tefsîru'l-keşşâf'an hakâik-ı gavâmidî't-tenzîl ve 'uyunu'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vîl*. nşr. Halil Me'mûn Şimâ. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1430/2009.
- Zemlekânî, Kemâluddîn Abdülvahid b. Abdulkerim. *et-Tibyân fi 'ilmi'l-beyân el-mutlî 'alâ i'câzi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Matlûb-Hadîce el-Hadîsî. Bağdat: Matba'atu'l-'Ânî, 1. Basım, 1383/1964.
- Zencîr, Muhammed Rifat. *Mebâhisun fi'l-belâga ve i'câzi'l-Kur'ani'l-Kerim*. Dubai: el-Mesâhim, 2007.

Zeydân, Corcî. *Târîhu adâbi'l-lugati'l-Arabiyye*. Kahire: Muesseset-u Hindâvî li't-ta'limi ve's-sekâfe, ts.

Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm kâmûs-u terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'ilmi li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.